

Dienst- en bevelweigeraars ten tijde van de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog

NIMH, 16 januari 2024

Naar aanleiding van de uitkomsten van het onderzoeksprogramma 'Onafhankelijkheid, Dekolonisatie, Geweld en Oorlog in Indonesië, 1945-1950' heeft het kabinet zich in zijn tweede reactie op dit onderzoek, d.d. 14 december 2022, uitgesproken over de dienst- en bevelweigeraars ten tijde van de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog.¹ Het kabinet erkent dat destijds veel dienstweigeraars vasthoudend werden vervolgd en zware straffen kregen opgelegd. Het beleid ten aanzien van deze personen kon hardvochtig uitpakken, aldus het kabinet, dat aangeeft mee te voelen met het hierdoor ervaren leed. Het kabinet benoemt ook de aparte categorie van de bevelweigeraars, van wie een deel wellicht ten onrechte of te streng is gestraft, omdat hun weigering verband zou houden met door de Nederlandse krijgsmacht in Indonesië toegepast extreem geweld.

Het kabinet wil daarom nader onderzoek laten verrichten, indien een veteraan aangeeft dat zijn besluit om destijds een bevel te weigeren betrekking heeft op de toepassing van extreem geweld in Indonesië. Dat geldt ook voor de dienstweigeraar die vindt dat zijn zaak opnieuw moet worden bekeken omdat zijn besluit om te weigeren gebaseerd zou zijn op kennis van door de Nederlandse krijgsmacht gepleegd extreem geweld. Als de uitkomst van het onderzoek naar deze gemelde gevallen van dienst- of bevelweigering daartoe aanleiding geeft, zo schrijft het kabinet, dan zal een passende vorm van rehabilitatie onverwijld volgen. Het hiervoor benodigde historische verificatieonderzoek zal worden verricht door het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH).

Tijdens het Kamerdebat over de uitkomsten van het bovengenoemde onderzoeksprogramma op 14 juni 2023 diende het Kamerlid Dassen (Volt) een motie (26049-105) in waarin hij de regering verzoekt om alle dienst- en bevelweigeraars die mogelijk in aanmerking komen voor rehabilitatie, of hun nabestaanden of familieleden, actief te informeren over de mogelijkheid tot rehabilitatie door middel van het sturen van brieven aan deze personen, binnen de juridische en privacy-rechtelijke kaders. In antwoord daarop zegde de minister van Defensie toe bij het NIMH advies te zullen inwinnen over de mogelijkheden hiertoe.² Daarop heeft het Kamerlid Dassen de motie ingetrokken.

Deze notitie, die gebaseerd is op literatuuronderzoek en op onderzoek in een groot aantal (deels beperkt openbare) archieven, bevat het antwoord op deze adviesaanvraag. Het antwoord is als volgt opgebouwd. Eerst wordt kort uiteengezet wat onder de begrippen dienst- en bevelweigering wordt verstaan. Vervolgens is er aandacht voor de procedures die tegen dienst- en bevelweigeraars werden ingezet. Dan komt de vraag aan bod om hoeveel personen het precies gaat, staan we stil bij de vraag

¹ De conclusies van het onderzoek zijn gepubliceerd in: Gert Oostindie, Ben Schoenmaker, Frank van Vree (red.), *Over de grens. Nederlands extreem geweld in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949* (Amsterdam 2022); Tweede kabinetsreactie op de uitkomsten van het onderzoeksprogramma 'Onafhankelijkheid, Dekolonisatie, Geweld en Oorlog in Indonesië, 1945-1950', Tweede Kamer, vergaderjaar 2022-2023, 26 049, nr. 98.

² Plenair verslag Tweede Kamer, 93e vergadering, 14 juni 2023.

wat de weigeraars toentertijd konden weten van de toepassing van extreem geweld door de Nederlandse krijgsmacht en onderzoeken we de mogelijkheden om te achterhalen wat hun motieven voor weigering zijn geweest. Daarna volgt een nadere beschouwing over het beschikbare bronnenmateriaal met betrekking tot de dienst- en bevelweigeraars. De notitie eindigt met een conclusie waarin de adviesvraag wordt beantwoord.

Definities

Dienstweigeren kent twee betekenissen: het weigeren aan de dienstplicht te voldoen en het weigeren een dienstbevel op te volgen.³ Om verwarring te voorkomen wordt in deze notitie in het eerste geval gesproken van dienstweigering, en in het tweede geval van bevelweigering. Dienst- en bevelweigering, alsook door militairen gepleegde desertie, zijn van alle tijden en kennen verschillende verschijningsvormen, zo ook ten tijde van de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog.

In de context van de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog is sprake van een specifieke groep: de 'Indië-(of Indonesië-)weigeraars' en/of de 'Indië-deserteurs'. In de literatuur worden deze termen vaak door elkaar gebruikt ter aanduiding van de groep Nederlandse dienstplichtigen die zich bewust onttrok aan de uitzending naar Indonesië.⁴ Er is echter wel een formeel verschil tussen een 'Indië-weigeraar' en een 'Indië-deserteur' en dat heeft betrekking op het moment en de wijze waarop hij zijn weigering kenbaar maakte.⁵ Dienstplichtigen die geen gehoor gaven aan de oproepen voor inlijving of om op te komen voor de eerste oefening *weigerden* militaire dienst⁶; zij die na inlijving wegbleven of na het doorlopen van de opleiding niet terugkeerden van het tiendaagse inschepingsverlof, voorafgaand aan het vertrek naar Indonesië, werden aangemerkt als *deserteurs*. Militairen die 'in tijd van oorlog' langer dan vier dagen (en in tijd van vrede langer dan dertig dagen) ongeoorloofd afwezig waren, maakten zich namelijk schuldig aan desertie, ook als zij zich op een zeker moment weer meldden bij hun onderdeel.⁷ Daarnaast waren er dienstplichtigen die weliswaar waren ingelijfd en opgekomen, maar bijvoorbeeld weigerden hun militaire kleding aan te nemen, of

³ Stan Meuwese, *Twee eeuwen dienstplicht, discipline, dienstweigering en desertie* (Oisterwijk 2017); Petra Groen e.a. (red.), *Krijgsgeweld en kolonie. Opkomst en ondergang van Nederland als koloniale mogendheid, 1816-2010* (Amsterdam 2021) 225, 231–233, 238, 242.

⁴ Antoine Weijzen, *De Indië-weigeraars. Vergeten slachtoffers van een koloniale oorlog* (Utrecht 2015) 20–21. Robben spreekt van 'weigeraars' om deserteurs en dienstweigeraars (inclusief principiële) aan te geven: Wim Robben, *De Indonesië-weigeraars, 1945-1950. Een onderzoek naar de omvang, motieven en gevolgen* (Zwolle 1981) 3. Het gaat dan vrijwel uitsluitend over degenen die zich in Nederland aan de dienst onttrokken. Militairen die in Indonesië deserteerden (en al dan niet naar de vijand overliepen) worden in de literatuur en het publieke debat veelal niet meegenomen, met uitzondering van de bekende overlopers Poncke Princen en Piet van Staveren. Meuwese verstaat echter onder Indië-deserteurs militairen die in Indonesië de krijgsmacht verlieten. Dit is echter in strijd met de eigentijdse bronnen: Meuwese, *Twee eeuwen dienstplicht*, 486, 510-512.

⁵ Bij sententie van 1 oktober 1948 concludeerde het Hoog Militair Gerechtshof (HMG) dat niet alleen dienstweigering (zoals in de Dienstweigeringswet is omschreven), maar ook desertie een onontkoombaar gevolg van gerezen gewetensbezwaren kan zijn, en dat erkenning van de gewetensbezwaren wegens desertie eveneens tot staking van strafvervolging kan leiden: 'Sententie HMG principiële dienstweigering', *Militair-Rechtelijk Tijdschrift* XLII (1949) 36-38. Ook besloot generaal Kruls als commanderend generaal vanaf een zeker moment slechts op basis van artikel 114 WMS (oud) te vervolgen en niet meer op basis van art. 98 WMS (oud), waardoor de twee groepen ook bij de krijgsraad door elkaar gingen lopen: Nationaal Archief (NA), Den Haag, 2.09.79 Hoog Militair Gerechtshof (HMG), Vergadering auditeurs-militair, 19 december 1949.

⁶ Daarmee pleegde hij 'ongehoorzaamheid aan eenig dienstbevel of dienstvoorschrift', wat strafbaar was volgens art. 114 WMS (oud) of op basis van art.150 WMS (oud) NL. Dit artikel betreft 'het opzettelijk niet voldoen aan eene wettige oproeping voor den werkelijken dienst'.

⁷ Artikel 98 WMS (oud) NL.

die wel op de kade klaarstonden voor inschepping naar Indonesië, maar weigerden aan boord te gaan. Zij maakten zich in formele zin schuldig aan 'opzettelijke ongehoorzaamheid' (het weigeren van een dienstbevel), maar worden eveneens tot de brede categorie 'Indië-weigeraars' gerekend. Dienstweigeraars en deserteurs konden allerlei redenen hebben om zich te onttrekken aan uitzending naar Indonesië. In eigentijdse bronnen werden gewetensbezwaarden die (al dan niet succesvol) een beroep deden op de Dienstweigeringswet de 'principiële dienstweigeraars' genoemd.⁸ In recente publicaties worden bijna alle weigeraars en deserteurs, en met name de politiek gemotiveerden, als 'principiële weigeraars' aangeduid.⁹

Nu de categorie van de bevelweigeraars. Een dienstbevel kon, zoals hierboven vermeld, betrekking hebben op het bevel tot inschepping en daarmee het vervullen van de dienstplicht in Indonesië. Maar afgezien van dat specifieke geval, is er een duidelijk onderscheid tussen dienst- en bevelweigeren. Een bevelweigeraar is een militair die opzettelijk weigert een of meer dienstbevelen uit te voeren.¹⁰ Een weigering kan tal van zaken betreffen: van wachtlopen tot het niet willen voldoen aan kledingvoorschriften. Het opzettelijk weigeren van een dienstbevel is een militair delict en strafbaar, tenzij het gaat om een onbevoegd gegeven bevel, er geen sprake is van een dienstbelang of wanneer het opvolgen van het bevel strijdig is met het (oorlogs)recht en het dus het plegen van een misdrijf tot gevolg zou hebben.¹¹

Overigens was zowel dienst- als bevelweigeren niet voorbehouden aan dienstplichtigen; ook beroepsmilitairen en vrijwilligers konden zich hieraan schuldig maken, zowel bij de landmacht als de

⁸ Generaal Kruls stelde: 'Als principiële dienstweigeraar wordt uitsluitend behandeld hij die bij den Minister van Oorlog een verzoekschrift als bedoeld in de Dienstweigeringswet indient': NA, 2.13.196 Generale Staf (GS), 2848, Chef GS (Kruls), 20 jan 1947; Dit lijkt ook de lijn van de auditoren-militair te zijn: NA, HMG, 1743, Vergadering auditoren-militair, 13 januari 1949; In 1947 rekende Minister van Oorlog Fiévez tot die groep alleen dienstplichtigen wiens gewetensbezwaren werden *erkend*: Handelingen Tweede Kamer, Bijlage A, Rijksbegroting 1946 2, VIII A. 8, p.27; Van den Bosch beschouwt personen 'die gewetensbezwaren hebben tegen het verrichten van militaire dienst' als 'principiële dienstweigeraars', ongeacht of hun bezwaren erkend zijn of niet: Th.W. van den Bosch, *De bestrafing van principiële dienstweigeraars: openbare les gegeven bij de aanvang van zijn colleges in het militair straf- en tuchtrecht aan de Rijksuniversiteit te Groningen op Dinsdag 21 November 1950* (Groningen 1950) 3.

⁹ Sinds de jaren zeventig wordt deze term ook gebezigd voor de totaalweigeraars, die omwille van politieke, culturele en maatschappelijke motieven weigerden dienst te verrichten, en veelal bewust geen beroep op de Dienstweigeringswet deden. Vergelijk: 'Principiële dienstweigeren – dwz. zonder gebruik maken van de wet, uit politieke overtuiging': Termeer e.a., *Dienstweigeraars*, 113; Wiersma, *Pathologisch!*, 65; Guus Termeer e.a., *Dienstweigeraars. Over dienstweigeren en verzet tegen het militarisme vanaf de eeuwwisseling tot nu* (Amsterdam 1984) 113; Wil van Kempen, 'Na mijn arrestatie. Ervaringen van een Indië-deserteur', in: *Soldatenverzet rond politieke acties in Indonesië 1948-1949. Jaarboek voor de geschiedenis van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* (1977) 29-42; *Het Parool*, 'Dienstweigeraar Kees Vellekoop overleden', 6 december 2013; Dienstweigeraars Jan Maassen en Jan van Luijn worden principiële dienstweigeraars genoemd, maar voor zover bekend hebben zij geen beroep op de Dienstweigeringswet gedaan: Persbericht Prakken d'Oliveira, 14 december 2012: https://www.prakkendoliveira.nl/images/nieuws/2012/121214_-_persbericht_maassen_van_luyn.pdf; Zwart, *Er waren er die niet gingen*, 75-81; Jan Maassen, Een Indonesië-weigeraar vertelt zijn verhaal. Jan Maassen over strijd en gevangenschap (onuitgegeven manuscript, 2002).

¹⁰ Artikel 114 WMS (oud) NL. Een dienstbevel is een mondeling of schriftelijk bevel dat gegeven is door of namens een militaire meerdere, dat gericht is tot een of meer militaire minderen of een troepenafdeling, en dat een militair dienstbelang betreft: artikel 11, n. 1, Reglement op de Krijgstucht, afgedrukt in B.C. Mante, *Wetboek van militair strafrecht en wet op de krijgstucht (waaraan toegevoegd in verkorte tekst de Regtspleging bij de Landmagt)* (2e herz .dr. (1e dr. 1947); Alphen aan den Rijn 1948).

¹¹ De strafbaarheid en strafmaat hangt af van verschillende factoren. Zie voor een schematische weergave: Meuwese, *Twee eeuwen dienstplicht* 25-26.

zeemacht. Tevens moet benadrukt worden dat in de periode 1945-1950 ook gevallen van dienst- en bevelweigering en desertie plaatsvonden die volledig losstonden van de uitzending naar Indonesië en dus niet aan te merken zijn als 'Indië-weigering of desertie'.

Procedures

In de Dienstplichtwet van 1922 was vastgelegd dat mannen in het jaar dat zij de leeftijd van 19 jaar bereikten voor de dienstplicht konden worden ingeschreven.¹² In beginsel een beroep gedaan op een groot deel van de Nederlandse mannen, ongeacht hun afkomst.¹³ Lang niet alle mannen van een bepaalde lichte waren echter nodig, waardoor slechts een selectie als 'gewoon dienstplichtige' werd ingeschreven bij hun gemeente. Zij werden opgeroepen om te worden gekeurd en ingelijfd.¹⁴ Daarna konden zij worden opgeroepen voor de 'eerste oefening', wat in feite de start van hun opleiding was, en waarmee zij 'in werkelijke dienst' kwamen.

De Dienstplichtwet kende enkele gronden waarop uitstel van eerste oefening of vrijstelling van de dienstplicht kon worden verleend. Dit waren onder meer a. broederdienst; b. kostwinnerschap; c. persoonlijke onmisbaarheid; d. het bekleeden van een geestelijk of een godsdienstig-menschlievend ambt of opleiding tot zoodanig ambt; e. verdrag; en f. 'aanwezigheid van een bijzonder geval'. In verband met de grote behoefte aan troepen voor 'Indië' werd het aantal vrijstellingen in de jaren 1945-1950 zoveel mogelijk beperkt. We zien dan ook juist in deze jaren een toename van gevallen waarbij dienstplichtigen middels omkoping van ambtenaren in hun gemeente of bij de afdeling Dienstplichtzaken van het departement van Oorlog een vrijstelling of afkeuring probeerden te regelen.¹⁵ Ook trachtten sommigen hun testen opzettelijk slecht te maken in de hoop afgekeurd te worden, terwijl anderen naar het buitenland vluchtten.¹⁶ Wat hun motieven daarvoor waren, is niet duidelijk. In de laatste fase van de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog trachtte een aantal dienstweigeraars zich ook aan de dienstplicht te onttrekken door te weigeren zich te laten vaccineren. De krijgsraad had namelijk enkele dienstplichtigen met godsdienstige bezwaren tegen vaccinatie vrijgesproken.¹⁷ Deze 'alternatieve uitwegen' lijken echter maar op beperkte schaal te zijn bewandeld.

Had een dienstplichtige gewetensbezwaren tegen het oppakken van de wapens, dan kon hij een beroep doen op de Dienstweigeringswet van 1923.¹⁸ Hij 'die op grond van zijn overtuiging dat hij den

¹² Dienstplichtwet, 4 februari 1922, Stbl. 1922 no. 43. Sinds de Napoleontische tijd kent Nederland een vorm van (moderne) dienstplicht, zij het in verschillende vormen en voorwaarden. Zie voor een historisch overzicht: Meuwese, *Twee eeuwen dienstplicht*.

¹³ De uitzondering hierop waren 'onderdanen niet-Nederlanders' uit onder andere Indonesië en Suriname.

¹⁴ De dienstplichtige was tot het moment van inlijving officieel nog geen militair. De militair viel officieel pas na inlijving onder de krijgstuicht, maar wanneer een dienstplichtige geen gehoor gaf aan de oproep op te komen werd hij buiten zijn aanwezigheid ingelijfd en kwam zo toch onder het militair strafrecht te vallen: Meuwese, *Twee eeuwen dienstplicht*, 25; P.W. Oosterhoff, 'Wanneer is een dienstplichtige "militair"?', *Militair-Rechtelijk Tijdschrift* XLI (1948) 213-223.

¹⁵ NA, 2.04.127 Centrale Veiligheidsdienst (CVD), 1313, CVD aan hoofdcommissaris v. politie 's-Gravenhage, 12 maart 1947; NA, 3.03.47 Krijgsraad te velde West (KRV West), 565, rolno's. 2274 en 2280.

¹⁶ NA, CVD, 1316, Uittreksel vergadering Commissie van Advies, 14 juni 1948 [Dijkstra]; Idem, D.I.S. 2314 [Wester].

¹⁷ NA, HMG, 1743, Vergadering auditeurs-militair 26 september 1949. Zie ook: Koos-Jan de Jager, 'Gewetensbezwaarden onder vuur. Vaccinatieweigering bij orthodox-protestantse militairen in de Nederlandse krijgsmacht, 1945-1950', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 134:3 (2021) 385-408. Hoeveel (niet-godsdienstige) dienstplichtigen dit probeerden is niet duidelijk.

¹⁸ Dienstweigeringswet, 13 juli 1923, Staatsblad 1923 no. 357.

evenmensch niet mag doden, ook wanneer dit ingevolge overheidsbevel geschiedt', gewetensbezwaren had tegen de vervulling van militaire dienst kon dit kenbaar maken. Het ging dus om gewetensbezwaren om 'niet te mogen doden' om godsdienstige, 'ethisch-religieuze' of 'algemeen-menselijke' redenen; politieke redenen golden niet.¹⁹ De weigering kon betrekking hebben op dienst die specifiek 'de strijd met de wapenen' betrof of op dienst van 'welken aard ook'. In het eerste geval had de dienstweigeraar bezwaar tegen *gewapende* dienst en in het tweede geval wilde de dienstweigeraar in het geheel geen militaire dienst vervullen.

De dienstweigeraar kon zijn bezwaren kenbaar maken door een onderbouwd verzoek in te dienen bij het ministerie van Oorlog, dat het verzoek liet behandelen door de Commissie van Advies voor de Dienstweigeringswet.²⁰ Daarvoor moest hij een vragenlijst invullen en verklaringen van drie personen uit zijn omgeving aanleveren. Daarnaast voerde de Centrale Veiligheidsdienst (CVD)²¹ een antecedentenonderzoek uit, onder andere op basis van informatie van de lokale politie en (gemeente)ambtenaren, waarin aandacht was voor 'milieu, gedrag, politieke gezindheid, reden van de dienstweigering, mate van zijn oprechtheid, ten einde te kunnen beoordelen of de door hem opgegeven redenen inderdaad de ware is'.²² De op basis hiervan opgestelde rapporten waren niet vrij van speculaties of insinuaties.²³ Vervolgens werd de dienstweigeraar onderworpen aan een psychiatrisch onderzoek.

Aanvankelijk werden de dienstweigeraars die bezwaar hadden gemaakt, voorlopig vrijgesteld van eerste oefening en konden zij de behandeling van hun beroep thuis afwachten – met uitzondering van een eerste lichting die op de boot naar Indonesië werd gezet en daar het besluit moest afwachten.²⁴ Deze praktijk werd echter in november 1946 gewijzigd. Vanaf dat moment werden weigeraars geacht dienst te verrichten of in detentie genomen, veelal in het Detentie- en Depotkamp Nieuwersluis.²⁵

De Commissie van Advies voor de Dienstweigeringswet stond onder voorzitterschap van de jurist A.C. Josephus Jitta en telde daarnaast aanvankelijk nog twee leden, onder wie een militair, een kerkelijk lid, en er was een adviserend lid (een officier van de psychologische dienst van het ministerie van

¹⁹ In een toelichting op het wetsontwerp liet de minister van Oorlog weten: 'Uitgesloten zijn de politieke dienstweigeraars, zij, die de dienstweigering als propagandamiddel gebruiken om aldus tot algeheele ontwapening te geraken of zij, die het staatsgezag bestrijden, dat hun plichten oplegt', geciteerd in: J.H. François, *De Dienstweigeringswet, haar toepassing en gevolgen* (Rotterdam 1938) 4.

²⁰ Besluit tot herinstelling: KB 28 mei 1946, Staatsblad 1946 G134.

²¹ De Centrale Veiligheidsdienst, die van 1946 tot 1949 bestond, is de voorganger van de in dat laatste jaar opgerichte Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD).

²² NA, CVD, 1316, Instructie CVD aan korpschef; Erik Wiersma, *Pathologisch! Nederlandse psychiaters en hun beeldvorming van de militaire dienstweigeraars rond de tweede wereldoorlog* (Amsterdam 1987) 36.

²³ Bijvoorbeeld: NA, CVD, 1316, Rapport m.b.t. R. Hoog: '[...] Hij deed beroep op dienstweigeringswet, omdat hij volgens zijn geweten niet mag doden. In werkelijkheid deed hij zulks omdat hij het alhoewel niet aangesloten bij CPN in principe niet eens is met de gang van zaken in Nederlands-Indië, uit communistisch oogpunt gezien'; Idem, Rapport m.b.t. D.I.S. 4456: 'Het doen van een beroep op de dienstweigeringswet is in deze streek reeds zo ingeburgerd dat de meesten er onder het motto "baat het niet dan schaadt het niet" gebruik van maken.'

²⁴ Dit betrof 41 gewetensbezwaarden: NA, 2.13.151 Ministerie van Oorlog/Defensie, 1946-1963 en mr. F. J. Kranenburg en mr. W.H. Fockema Andreae (MvOorlog), 5934, Verslag Josephus Jitta.

²⁵ NA, GS, 2848, Chef GS (Kruls), 20 jan 1947; Alle G. Hoekema, 'Doopsgezinde en gewetensbezwaarde Indië-weigeraars', in: Marleen van den Berg en George Harinck (red.), *Voor de geest en het moreel van de troepen: de kerken en de oorlog in Indonesië, 1945-1950* (Hilversum 2018) 187-204, aldaar 189-191.

Oorlog).²⁶ In april 1948 werd het adviserend lid vervangen door een plaatsvervangend lid, een reserve-officier van gezondheid die werkzaam was als arts voor 'zenuw- en zielsziekten'. Deze psychiater voerde een gesprek met de weigeraar en deed hierover verslag aan de Commissie voorafgaand aan de vergadering.²⁷ Aan de inbreng van de psychiater werd veel waarde gehecht en niet zelden leidde zijn advies tot een her- of afkeuring of erkenning van de bezwaren. Het hoge percentage afkeuringen werd door zowel de betrokken juristen als het ministerie echter wel als bezwaarlijk gezien.²⁸

De Commissie van Advies nam alle verzamelde informatie tot zich en liet de betreffende dienstplichtige op een vergadering verschijnen, vaak maanden nadat het bezwaarschrift was ingediend. De commissieleden stelden vragen om de motieven van de weigering vast te stellen en te bepalen of zij de gewetensbezwaren overtuigend achtten. Daarbij stelde de commissie meestal een aantal vragen van godsdienstige aard en over dilemma's over goed en kwaad. Advocaat J.H. François, die een groot aantal dienstweigeraars bijstond, stelde een lijst samen met veel gestelde vragen die rondging onder dienstweigeraars ter voorbereiding op het vragenvuur van de commissie.²⁹ Hoewel de Dienstweigeringswet op zich wel ruimte bood voor niet-godsdienstige bezwaren, bleken in de praktijk vooral gewetensbezwaren op basis van godsdienstige overtuiging kansrijk. Zo konden Jehova Getuigen, Doopsgezinden, Zevende Dag Adventisten in de regel rekenen op erkenning.³⁰ Wanneer de weigeraar echter uit een milieu kwam met linkse of antimilitaristische sympathieën werd al gauw aangenomen dat de jongeman door zijn omgeving in zijn denken en handelen zou zijn beïnvloed.³¹ Er zou dan geen sprake kunnen zijn van oprechte gewetensbezwaren. Na een ondervraging van maximaal een half uur bracht de commissie enige tijd later advies uit aan de minister van Oorlog.³² De minister bepaalde vervolgens of de gewetensbezwaren al dan niet werden erkend, waarbij hij meestal het advies volgde. Hij berichtte de dienstweigeraar hierover, zonder nadere onderbouwing van het oordeel of inzage in de verzamelde gegevens.³³ Ook was er officieel geen beroep mogelijk.³⁴

Indien zijn gewetensbezwaren werden erkend, moest de dienstplichtige een vervangende dienstplicht vervullen die niet gericht was op strijd met de wapenen, zoals bij de geneeskundige troepen, of in het geval van totaalweigering burgerdienst vervullen, bijvoorbeeld op het terrein van

²⁶ Zie o.a. Hoekema, 'Doopsgezinde'..

²⁷ Dit werd pas in 1951 officieel gewijzigd: Wiersma, *Pathologisch!*, 40.

²⁸ O.a. de fiscaal bij de zeekeijgsraad klaagde over de psychiatrische rapporten: NA, HMG, 1743, Vergadering auditeurs, 20 oktober 1947; NA, MvOorlog, 5963, Josephus Jitta aan min. v. Oorlog, 29 december 1948.

²⁹ J.H. François, 'Vragen gesteld bij het verhoor van dienstweigeraars door de commissie van advies' (Rotterdam 1947); Guus Termeer e.a., *Dienstweigeraars*, 115; NA, CVD, 1313, Politierapport m.b.t. J. Velders, 14 februari 1947.

³⁰ In een onderschepte brief van Josephus Jitta aan zijn zoon stelde hij 'dat dit soort mensen [wederdopers en zevendedagsadventisten] hier in de regel erkend werden', in: Termeer e.a., *Dienstweigeraars*, 132. Diverse uittreksels van vergaderingen van de commissie lijken dit te bevestigen in: NA, CVD, 1313 -1316.

³¹ Zie bijvoorbeeld: NA, CVD, 1316, No. 93 ID.

³² Een beschrijving van een vergadering van de commissie: Termeer e.a., *Dienstweigeraars. Over dienstweigeren en verzet tegen het militarisme vanaf de eeuwwisseling tot nu* (Amsterdam 1984) 115-116.

³³ Zie o.a. NA, CVD, 1314, Besluiten minister v. Oorlog; Erik Wiersma, *Pathologisch! Nederlandse psychiaters en hun beeldvorming van de militaire dienstweigeraars rond de tweede wereldoorlog* (Amsterdam 1987) 36.

³⁴ Hoewel beroep officieel niet mogelijk was, zijn er toch 54 gevallen opnieuw in behandeling genomen (veelal op verzoek van de krijgsraad) waarna 35 gevallen alsnog werden erkend (al dan niet gepaard met herkeuring): Van den Bosch, *Bestrafing van principiële dienstweigeraars*, 67. In de uittreksels van de vergadering van de adviescommissie werd dan melding gemaakt van het opnieuw verschijnen voor de commissie, zie bijv.: NA, CVD, 1316, D.I.S. 305.

openbare werken of landontginning. Deze opgelegde diensten duurden acht maanden respectievelijk twaalf maanden langer dan de militaire dienstdienst van de betreffende lichte, en konden dus resulteren in een driejarige tewerkstelling in een van de werkkampen en inrichtingen, die veelal vielen onder de (Rijks)dienst Uitvoering Werken (DUW) en de Rijkspsychiatrische Inrichting.

Van dienstplichtigen wier bezwaren niet waren erkend, verwachtten de autoriteiten dat zij alsnog hun dienstplicht zouden vervullen en naar Indonesië zouden vertrekken. Zij werden hiertoe overgebracht naar een kazerne, aanvankelijk in Harderwijk en later in Schoonhoven, waar de Havenkazerne en een barakkencomplex werden ingericht tot het Depot Nazending Nederlands-Indië (later Algemeen Depot van de Koninklijke Landmacht, ADKL).

In dit depot zaten eveneens dienstweigeraars en deserteurs, veelal in verzuimd arrest, met het doel hen over te halen alsnog naar Indonesië te gaan. Zij hadden meestal geen beroep op de Dienstweigeringswet gedaan, maar waren simpelweg niet opgekomen voor hun eerste oefening of niet teruggekeerd van hun inschepingsverlof en al dan niet in onderduik gegaan. Nadat zij waren opgespoord door de Marechaussee, werden zij onderworpen aan een onderzoek. Eventueel volgde een bezoek aan een mobiele herkeuringraad en werd door de gemengde Contact-Commissie Dienstweigeringswet gepoogd eventuele moeilijkheden die een vertrek naar Indonesië in de weg stonden, op te lossen.³⁵ Volhardden de weigeraars ondanks enkele maanden van harde training en strenge behandeling onder militair gezag in hun weigering, dan volgde voor hen berechting door de krijgsraad te velde – en in het geval van marinepersoneel door de zeekrijgsraad.

Om de berechting van de Indië-deserteurs enigszins gelijk te trekken, gingen er stemmen op om vanaf november 1947 hun zaken zoveel mogelijk te concentreren bij een apart kamer van de Krijgsraad te Velde West in Rotterdam.³⁶ Deze krijgsraad behandelde weliswaar de bulk van de desertiezaken, maar ook de andere krijgsraden te velde bleven dergelijke zaken – evenals de weigeringszaken – in behandeling nemen, terwijl de zeekrijgsraad in Den Haag desertiezaken betreffende het marinepersoneel afdeed.³⁷ De zittingen werden zoveel mogelijk gebundeld in één zittingsdag per week, waarbij de krijgsraad op sommige dagen wel twintig tot dertig zaken behandelde.³⁸ De zittingen verliepen in een hoog tempo en volgens een vast stramien, waarbij vaak een officier uit Schoonhoven en een geestelijk verzorger aanwezig waren. De deserteur kon zich bij verschijnen voor de krijgsraad laten bijstaan door een zelfgekozen of toegevoegd raadsman. Tevens

³⁵ J.P. van Erk, 'De berechting van de Indië-deserteurs', *Militaire Spectator* 117:6 (1948) 356-359, aldaar 358-359; Hoekema, 'Doopsgezinde', 189. De commissie was een samenwerkingsverband van Doopgezinde Vredesgroep, Kerk en Vrede, Quakers en Algemene Nederlandse Vredesactie.

³⁶ NA, HMG, 1743, Vergadering auditeurs-militair, 13 december 1948. Niet alle auditeurs waren het daarmee eens. Toch zou 'Rotterdam' 1200 zaken van Indië-desertie behandelen, met name die in het ADKL in Schoonhoven waren ondergebracht. Per 1 januari 1950 werd deze sub-auditie opgeheven waardoor er geen vaste lijn meer in berechting en strafmaat was: NA, HMG, 1743, Vergadering auditeurs-militair, 19 december 1949 en 13 maart 1950; NA, HMG, 1744, Maj. dr. D.K. Wielenga en Lt-kol Ds A.W.T. Nijenhuis, 'Rapport over desertiegevallen verband houdende met de uitzending van militairen naar Indonesië in de jaren 1946-1950 (de zogenaamde Indië desertie gevallen)', 1952, 15-16; Van Erk, 'berechting van de Indië-deserteurs', 357-358.

³⁷ Daarnaast waren er de krijgsraad te velde Oost (in Arnhem), krijgsraad te velde Zuid (in Vught/Den Bosch), krijgsraad te velde Noord (in Assen). Vanwege het relatief lage aantal dienstweigeraars onder zeemiliciëns volgde de marine zoveel mogelijk de behandeling en voorzieningen van de KL: NA, 2.12.56 Ministerie van Marine, 4748, Nota berechting krijgsraden zee- en landmacht, 1949.

³⁸ Zie: NA, 3.03.47 Krijgsraad te Velde West, 631 en 632 weeklijstregisters; Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH), Den Haag, 473 Antoni, 337, W. Schuurmans Stekhoven, 2e nota betreffende de berechting van de (resterende) Indië-deserteurs, 1949, 3: Van Erk, 'berechting van de Indië-deserteurs', 358.

kon hij op eigen initiatief een (extern) psychiatrisch rapport laten opmaken en indienen, in de hoop dat de uitkomsten ervan zouden worden meegewogen door de rechters.³⁹

De wettelijke strafmaxima voor opzettelijke ongehoorzaamheid (4 jaar, 8 jaar bij volharding) en desertie in tijd van oorlog (7,5 jaar) werden niet gehaald, maar toch was de bestraffing in de regel fors.⁴⁰ Volgens betrokken juristen hanteerden de auditeurs-militair (de aanklagers bij een militaire rechtbank) een informeel schema voor de strafbepaling.⁴¹ Het uitgangspunt daarbij was dat de vrijheidsstraf van dienstweigeraars en deserteurs langer moest duren dan de dienstdtijd van hun naar Indonesië uitgezonden leeftijdsgenoten.⁴² Aangezien de duur van de dienstdtijd van de Indonesië-gangers meermaals werd verlengd en uiteindelijk op ongeveer dertig maanden kwam te liggen, werd de duur van de gevangenisstraf ook aangepast.⁴³ Bij die dertig maanden werd vervolgens een derde opgeteld, ter compensatie van de voorwaardelijke invrijheidstelling die normaliter na het uitzitten van tweederde van de straf werd verleend, terwijl er ook nog een 'bonus' werd toegekend ter compensatie van het gevaar waaraan de militairen in Indonesië zouden worden blootgesteld. Volgens dit informele schema kwam de duur van de straf dan uit op vier jaar (en werd later zelfs vijf jaar).⁴⁴ Deze schematische onderbouwing is echter in de vonnissen zelf niet terug te vinden. Sterker nog, de onderbouwing van de strafmaat was, afgezien van een algemene opmerking over het meewegen van de persoonlijkheid van de beklaagde, vaak vrijwel geheel afwezig.⁴⁵

De hoogste straf was in de regel weggelegd voor de beklaagden die tropengeschiedt werden geacht, die volhardden in hun weigering en die – in de ogen van de krijgsraad – weigerden uit politieke overtuiging. Voor bepaalde verzachtende omstandigheden, zoals persoonlijke achtergronden of 'tropenongeschiktheid' volgens de (her)keuring, of het erkennen dat er toch gewetensbezwaren in het spel waren, konden maanden worden afgetrokken van de vier jaar die als richtlijn werd genomen. Weigeraars die zich voor de krijgsraad alsnog 'Indië-bereid' toonden en aangaven dat zij naar Indonesië wilden vertrekken, konden rekenen op strafvermindering of een voorwaardelijke straf.⁴⁶

Volgens eerder verricht onderzoek naar de Indiëweigeraars liep de hoogte van hun gevangenisstraf uiteen van minimaal enkele weken tot maximaal vijf jaar.⁴⁷ De grootste groep (72,2%) kreeg straffen van maximaal twee jaar. Aan 27 procent werden straffen van langer dan twee jaar opgelegd. In 301 gevallen ging het om straffen van drie tot vier jaar, en in negen gevallen om straffen tussen vier en vijf jaar. Deze lange straffen zaten weigeraars in verschillende gevangenissen uit, waaronder de militaire strafgevangenis Fort Spijkerboor (in de Beemster), strafgevangenissen Bankenbosch (in

³⁹ Erik Wiersma, *Pathologisch! Nederlandse psychiaters en hun beeldvorming van de militaire dienstweigeraars rond de tweede wereldoorlog* (Amsterdam 1987) 41.

⁴⁰ NA, HMG, Vergadering auditeurs-militair, 10 maart 1947.

⁴¹ Robben, *Indonesië-weigeraars*, 22.

⁴² J.M. van Bemmelen, 'Rede bij de opening van de vergadering van de militair-rechtelijke vereniging', *Militair-Rechtelijk Tijdschrift* XLII (1949) 198-208, aldaar 204.

⁴³ Meuwese, *Twee eeuwen dienstplicht*, 478-481.

⁴⁴ NIMH, Antoni, 337, Schuurmans Stekhoven, 2^e nota betreffende de berechting van de (resterende) Indië-deserteurs, 1949, pag. 5-6; Weijzen, *Indië-weigeraars*, 135-137.

⁴⁵ NA, KRV West, Vonnissen krijgsraden. Er zijn wel enkele uitzonderingen, zo valt op te maken uit een aantal in het Militair Rechtelijk Tijdschrift afgedrukte vonnissen tussen 1947 en 1953.

⁴⁶ NA, HMG, Vergadering auditeurs-militair, 6 februari 1950.

⁴⁷ Weijzen, *Indië-weigeraars*, 149. Enkele uitzonderingen daargelaten als er nog bijkomende zaken ten laste waren gelegd.

Veenhuizen), Vught en Rotterdam en de Jeugdgevangenis in Zutphen. Straffen van enkele weken of maanden werden veelal in een huis van bewaring, onder andere in Den Haag of Rotterdam, uitgezeten.⁴⁸

Zelfs dienstplichtigen die in oktober 1949, toen het gewapende conflict voorbij was en de soevereiniteitsoverdracht nog slechts een kwestie van weken was, weigerden zich in te schepen voor Indonesië, kregen straffen tot bijna vier jaar opgelegd.⁴⁹ De jacht op de ondergedoken dienstweigeraars werd onverminderd voortgezet, ook nadat de oorlog in Indonesië tot een einde was gekomen. Pas in 1958 verscheen de laatste opgepakte onderduiker voor de krijgsraad en werd daarna – in de praktijk – een einde gemaakt aan de opsporing.⁵⁰ Maar dit gebeurde niet voordat een hernieuwde oproep voor militaire dienst was uitgegeven, omdat de desertie na twaalf jaar zou verjaren en de autoriteiten niet wilden dat degenen die nog ondergedoken zaten, vrijuit zouden gaan.⁵¹ De president van de krijgsraad te velde West, J.P. van Erk, stelde dan ook trots dat Nederland als enige land zijn deserteurs tot de laatste man had berecht.⁵²

Veroordeelden konden, evenals de Staat, tegen het vonnis van de krijgsraad in beroep gaan bij het Hoog Militair Gerechtshof.⁵³ Dat pakte niet altijd gunstig uit voor de dienstweigeraar; in sommige gevallen lag de straf hoger dan die de krijgsraad had opgelegd. Daarentegen waren er ook meerdere gevallen waarin een lagere of voorwaardelijke straf werd opgelegd of zelfs vrijspraak volgde, bijvoorbeeld op basis van de herkeuring of 'Indië-bereidheid'.⁵⁴

Daarnaast was er strafvermindering of -kwijtschelding vanwege gratie mogelijk, maar dit werd weigeraars en deserteurs in de praktijk min of meer ontnegd.⁵⁵ In verband met het vijftigjarig regeringsjubileum van koningin Wilhelmina en de aankomende inhuldiging van prinses Juliana werd in augustus 1948 een algemene gratie verleend aan vrijwel alle gedetineerden, zij het onder bepaalde voorwaarden en voor een beperkt deel van de straf. Dienstweigeraars konden echter alleen gratie krijgen op voorwaarde dat zij ermee instemden om alsnog hun militaire dienstplicht te vervullen. Dat betekende voor veroordeelden die al lange tijd hadden vastgezeten, dat zij voor één of meer maanden strafverkorting daarna nog een veel langere periode moesten dienen als dienstplichtigen, terwijl zij bovendien moesten terugkomen op hun weigering. Vandaar dat van de 736 gedetineerden er slechts 158 op dit gratievoorstel zijn ingegaan.⁵⁶ Wel is er ook buiten de

⁴⁸ Zie o.a. NA, KRV West, 561, Rolregisters, 1947.

⁴⁹ *De Volkskrant*, 'Zware straffen voor 22 dienstweigeraars', 23 december 1949.

⁵⁰ In de periode tussen 1953 en 1957 is een onbekend aantal onderduikers opgespoord en berecht. Zie bijvoorbeeld: *Het Binnenhof*, 'Deserteur zeven jaar ondergedoken', 25 februari 1954.

⁵¹ Fiedeldij Dop en Simons, *Alweer iets groots verricht*, 31.

⁵² *Ibid.*, 44–45. In 1953 waren echter nog ongeveer honderd onderduikers (in Nederland of elders) niet achterhaald en tot 1957 is nog een onbekend aantal ondergedoken weigeraars opgepakt en (in ieder geval een deel van hen) berecht: Zwart, *Er waren er die niet gingen*, 171-173; *Het Binnenhof*, 'Deserteur zeven jaar ondergedoken', 25 februari 1954; *Het Parool*, 'Nog honderd deserteurs leven ondergedoken', 11 maart 1953.;

⁵³ Van den Bosch geeft een overzicht van 126 zaken die tussen 1945 en 1 juli 1950 door het Hoog Militair Gerechtshof in beroep zijn behandeld: Van den Bosch, *Bestrafing van principiële dienstweigeraars*, 68.

⁵⁴ Sententies zijn vaak toegevoegd aan het vonnis van de krijgsraad te velde: NA, KRV West; NIMH, Antoni, 337, Schuurmans Stekhoven, 2^e nota betreffende de berechting van de (resterende) Indië-deserteurs, 1949.

⁵⁵ Weijzen, *Indië-weigeraars*, 151-153.

⁵⁶ *Ibidem*, 153.

jubileumgratie nog in een aantal gevallen strafvermindering middels gratie verleend.⁵⁷ Maar pas in mei 1952, toen slechts negentien van de in 1949 zwaarst gestraften nog vastzaten, kwam er onder politieke druk een algemeen gratievoorstel.⁵⁸ Daarmee zouden de – op dat moment – laatste veroordeelde Indië-dienstweigeraars en deserteurs in 1953 de gevangenis hebben verlaten.⁵⁹ Velen hadden toen al nagenoeg hun volledige straf uitgezeten.

Naast het middel van gratie kent de Nederlandse (en destijds ook Nederlands-Indische) wet de mogelijkheid van ‘amnestie’ als middel om veroordeelden eerder op vrije voeten te stellen. Amnestie wordt bij wet vastgesteld en op individuele basis toegekend. Het neemt de strafbaarheid van het gepleegde feit weg waardoor zowel de veroordeling als de straf wordt opgeheven. Bij zaken die nog in onderzoek waren, zou een amnestiebesluit leiden tot het staken van de vervolging. Pleitbezorgers van een amnestiewet voor dienstweigeraars en deserteurs ontvingen van de verantwoordelijke ministers door de jaren heen evenwel meermaals nul op het rekest.⁶⁰ De kwijtschelding van de straf zou namelijk oneerlijk zijn tegenover de dienstplichtigen die wel naar Indonesië waren gegaan.

Cijfers

Tussen 1945 en 1950 waren er op papier 226.234 jongemannen die geboren waren tussen 1924 en 1929 beschikbaar voor de dienstplicht.⁶¹ Maar niet iedereen werd opgeroepen of werd goedgekeurd.⁶² Circa 95.000 dienstplichtigen zijn uiteindelijk naar Indonesië uitgezonden, tezamen met 25.000 oorlogsvrijwilligers en overige beroepsmilitairen.⁶³ Van hen kwamen er circa 5300 om het leven, waarvan de helft door ongelukken en ziektes. Van het totale aantal dienstplichtigen dat weigerde aan de oorlog in Indonesië deel te nemen, zijn verschillende cijfers in omloop. Dit valt te verklaren door uiteenlopende definities van het begrip dienstweigering, verschillen in de tijdvakken waarover men heeft gerekend en tegenstrijdigheden in het bronnenmateriaal.⁶⁴ In de literatuur wordt veelal gesproken van ongeveer vierduizend dienstplichtigen die ten tijde van de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog dienst hebben geweigerd of zijn gedeserteerd. Op de onderbouwing van dit cijfer wordt nog nader ingegaan.

⁵⁷ NA, HMG, 1743, Vergadering auditeurs-militair, 13 maart 1950. Ook werd bijvoorbeeld eind 1949 advies gegeven over ‘strafafslag’ van drie maanden voor een twintigtal Indiëdeserteurs: NA, HMG, 2546. Weijzen vermeld 283 gevallen waarin gratie werd verleend na 1949: Weijzen, *Indië-weigeraars*, 153.

⁵⁸ Fiedeldij Dop en Simons, *Alweer iets groots verricht*, 51.

⁵⁹ Hierna volgde dus nog de berechting van opgepakte onderduikers. Minister van Oorlog Staf verklaarde in 1953 in de Tweede Kamer dat de zwaarst gestrafte deserteurs (drie jaar of langer) door gratieverlening in 1953 alle op vrije voeten waren, en dat slechts lichter gestraften nog vastzaten: Zitting 1952-1953, 2800 Rijksbegroting dienstjaar 1953, Hoofdstuk VIII A Oorlog, Memorie van Antwoord, no. 11; Fiedeldij Dop stelt dat de laatste veroordeelden in Vught waren ondergebracht: Fiedeldij Dop en Simons, *Alweer iets groots verricht*, 68. Weijzen heeft het over de laatste gevangene die eind 1953 Fort Spijkerboor verliet: Weijzen, *Indië-weigeraars*, 159.

⁶⁰ Al in 1950 richtte advocate T. Soenito-Heyligers het Amnestie-comité op. Recentelijk is een nieuwe oproep gedaan: Theo de Roos, Jurjen Pen, Stan Meuwese, ‘Een pleidooi voor een amnestiewet voor Indiëweigeraars’, *Nederlands Juristenblad* 23 (2023) 1902-1908.

⁶¹ Weijzen, *Indië-weigeraars*, 59.

⁶² Tussen 1945 en 1948 werd tussen 20 en 24 procent afgekeurd bij de eerste keuring; daarnaast werd ook een deel bij herkeuring afgekeurd: Weijzen, *Indië-weigeraars*, 38-39. Voor de oorlog werd ongeveer 40 procent afgekeurd.

⁶³ P.M.H. Groen en D.W. Staat, *Inzet in Nederlands-Indië 1945-1950* (Amsterdam 1992) 25 en 27. Naast militairen van de KL en de KM werden er in die jaren ook circa 60.000 militairen van het KNIL in Indonesië ingezet.

⁶⁴ Zie ook de uiteenzetting van Weijzen, *Indië-weigeraars*, 17-20.

Volgens de jurist Van den Bosch hebben dienstplichtigen tussen mei 1945 en juli 1950 1998 maal een beroep op de Dienstweigeringswet gedaan, waarbij in 768 gevallen de bezwaren werden erkend en in 613 gevallen niet, terwijl 555 verzoeken werden ingetrokken of in juli 1950 nog in behandeling waren.⁶⁵ Dat maakt dat ruim 56 procent van de behandelde verzoeken werd erkend en zo'n 44 procent niet. Andere auteurs hanteren enigszins afwijkende cijfers.⁶⁶ Weigeraars die in hun houding volhardden, nadat hun beroep op de Dienstweigeringswet was afgewezen, evenals weigeraars/deserteurs die geen beroep op deze wet hadden gedaan, moesten in principe voor de krijgsraad verschijnen, maar daar waren uitzonderingen op.⁶⁷ Zo was er een groep van 1460 dienstplichtigen die tussen september 1946 en februari 1947 weliswaar desertie had gepleegd, maar door de commandant van het Depot Nazending in Schoonhoven ervan was overtuigd alsnog naar Indonesië te vertrekken op voorwaarde dat zij voor hun aanvankelijke weigeren niet voor de krijgsraad hoefden te verschijnen.⁶⁸ Ook waren er dienstweigeraars die voorwaardelijk waren vrijgesteld van vervolging, maar later alsnog werden berecht.⁶⁹

Volgens historicus Weijzen zijn naar schatting 1771 dienstplichtigen tussen 1945 en 1951 berecht door krijgsraden te velde en (in hoger beroep door) het Hoog Militair Gerechtshof.⁷⁰ Andere auteurs komen echter uit op een totaal van 2565 vonnissen.⁷¹

⁶⁵ Van den Bosch heeft het over 1998 verzoeken 1945 t/m 13 juli 1950, waarvan er 768 werden erkend, 600 (elders noemt hij 613) niet erkend, en 555 ingetrokken of nog in behandeling waren: Bosch, *Bestraffing van principiële dienstweigeraars*, 65.

⁶⁶ Weijzen telt de ingetrokken verzoeken niet mee: hij heeft het tussen 1945 en 1950 over 1400 erkenden, niet-erkenden en wiens verzoek 'in behandeling' was: Weijzen, *Indië-weigeraars*, 57. Robben spreekt van 1888 ingediende verzoeken tussen 1945 en 1949: Robben, *Indonesië-weigeraars*, 14.

⁶⁷ Van den Bosch geeft een overzicht van 126 berechte niet-erkende gewetensbezwaarden wiens zaak in hoger beroep werd behandeld door het HMG: Van den Bosch, *Bestraffing van principiële dienstweigeraars*, 68.

⁶⁸ Robben, *Indonesië-weigeraars*, 13. Generaal Kruls liet in een radiotoespraak wel weten dat de eerste deserteurs (september 1946) slechts krijgstuuchtelijk zouden worden gestraft indien zij alsnog inscheepten: *Algemeen Handelsblad*, 'Laat u niet misleiden door onwaarachtige leuzen', 19 september 1946.

⁶⁹ Onder andere aan Poncke Princen had de krijgsraad een voorwaardelijke gevangenisstraf opgelegd wegens desertie (naar Frankrijk) nadat hij had ingestemd alsnog naar Indonesië te vertrekken. Vanwege enkele misdragingen werd zijn straf in Indonesië alsnog ten uitvoering gelegd. Dit was overigens nog voordat hij deserteerde naar het Indonesische leger: NA, 2.13.132 Strijdkrachten Nederlands-Indië(SNI), 4633, roInr. 1093/47; H.J.C. Princen en Joyce van Fenema, *Een kwestie van kiezen* ('s-Gravenhage 1995).

⁷⁰ Weijzen, *Indië-weigeraars*, 149. Weijzen heeft gepoogd totaalcijfers te verzamelen op door gepubliceerde cijfers te combineren met de nog beschikbare vonnissen – naar het versijnt uitsluitend van de krijgsraden bij de KL in Nederland (onduidelijk is of ook krijgsraden anders dan Krijgsraad te velde west zijn gebruikt) en niet die bij de zeemacht of die in Indonesië. Door zeer beperkte annotatie is niet duidelijk hoe hij precies tot dit cijfer komt, maar ook de Krijgsraad te Velde West sprak in 1953 van ruim 1700 vonnissen van deserteurs: *De Telegraaf*, 'Honderd ondergedoken Indonesië-deserteurs', 19 mei 1953. Volgens Weijzen zijn er alleen onderliggende dossiers bewaard gebleven van zaken die door het Hoog Militair Gerechtshof zijn behandeld. Hierdoor valt een totaal aantal berechte deserteurs en dienstweigeraars niet te geven en zijn ook de motieven voor desertie niet of nauwelijks meer te achterhalen, voor zover dat überhaupt mogelijk is geweest: Weijzen, *Indië-weigeraars*, 97. Volgens een nota uit 1949 waren er tussen 1946 en 4 maart 1949 48 dienstweigeraars bij de marine door de zee-krijgsraad berecht, waarvan er 36 alsnog bereid waren om naar Indonesië te vertrekken: NA, MvMarine, 4748, Nota berechting krijgsraden zee- en landmacht, 1949.

⁷¹ Robben baseert zich op cijfers van het ministerie van Oorlog voor de periode 15 mei 1945 tot 31 december 1948 (1714), en van het aantal in 1949 in Schoonhoven aangekomen weigeraars (851) waarvan hij aanneemt dat die allemaal zijn berecht: Robben, *Indonesië-weigeraars*, 15. Volgens Weijzen vonden er in 1949 echter 451 berechtingen plaats, en in de periode 1949-1951 766: Weijzen, *Indië-weigeraars*, 140. Ook de minister van Oorlog antwoordde aan de Kamer dat over de eerste drie kwartalen van 1949 411 deserteurs door de

Wanneer er wordt gesproken van het totale aantal weigeraars en deserteurs worden verschillende berekeningen gehanteerd: zo worden de ‘Schoonhoven-weigeraars’ (1460) vaak bij de berechte dienstweigeraars (2565) opgeteld.⁷² Op die manier komt men dan uit op het reeds genoemde aantal van (circa) vierduizend. Volgens anderen moeten gewetensbezwaarden echter zijn berecht om tot de categorie van Indië-weigeraars te worden gerekend.⁷³ Zij komen derhalve uit op een lager aantal.

Over het aantal gevallen waarin Nederlandse militairen in Indonesië weigerden een (dienst)bevel op te volgen vallen geen uitspraken te doen. Cijfers van gehoorzaamheids- en afwezigheidsdelicten zijn weliswaar sporadisch opgenomen in het *Militair-Rechtelijk Tijdschrift*, maar zij omvatten *alle* vormen van bevelweigeringszaken, geven geen context over de toedracht en omstandigheden, laat staan dat duidelijk is wat de motieven voor de weigering waren. Hetzelfde geldt voor het afleiden van bevelweigeringszaken uit weeklijsten en rolboeken. Tot op heden is de ‘Pakisaji-zaak’, waarnaar verificatieonderzoek is verricht, de enige bekende krijgsraadzaak waarin militairen zijn veroordeeld voor het weigeren van een bevel dat hen volgens hen aanzette tot het plegen van een misdrijf dan wel een daad van extreem geweld. Drie mariniers weigerden op 11 augustus 1947 een deel van een kampong bij de plaats Pakisaji (Oost-Java) plat te branden, omdat zij deze brandstichting als een zinloze gewelddaad en als een pure wraakoefening beschouwden.⁷⁴

Kennis van extreem geweld

Het rehabilitatiecriterium dat de dienst- of bevelweigeraar kennis moest hebben van gepleegd extreem geweld in Indonesië is moeilijk op individueel niveau vast te stellen. Er was in algemene zin zeker kennis van in Indonesië gepleegd extreem geweld: in kranten en tijdschriften verschenen vanaf eind 1946 diverse berichten over ‘excessen’.⁷⁵ Hoewel de Nederlandse autoriteiten middels censuur en gekleurde informatievoorziening van de voorlichtingsdiensten zoveel mogelijk grip trachtten te houden op de berichtgeving uit Indonesië, bereikten meldingen van begane misdaden, veelal via brieven van militairen aan familie en vrienden, toch de redacties.⁷⁶ Voorvallen van extreem geweld in

krijgsraden te velde waren berecht: NA, MvOorlog, 5989, Min v, Oorlog aan voorz. Tweede Kamer, [nov 1949]. Bij al deze cijfers ontbreken de weigeraars en deserteurs die na 1951 zijn berecht.

⁷² Minister van Defensie Hillen baseerde zich in antwoord op Kamervragen in 2012 ook op de 2565 berechte dienstweigeraars die Robben noemt. Hij spreekt echter van 4025 ‘militairen *gedeserteerd* voorafgaand aan de uitzending naar Nederlands-Indië’: Aanhangsel van Handelingen TK, 2011-2012, Kamerstuk 3479 [ah-tk-20112012-3479].

⁷³ Robben noemt de berechte weigeraars ook wel de ‘officiële weigeraars’ en rekent de weigeraars die niet tot de ‘principiële dienstweigeraars’ behoorden tot de ‘deserteurs’: Robben, *Indonesië-weigeraars*, 10-11, 15; Weijzen, *Indië-weigeraars*, 20-21.

⁷⁴ Minister van Overzeese Gebiedsdelen Sassen liet in 1949 weten dat hem geen andere zaken van bevelweigeringszaken, zoals de Pakisaji-zaak, bekend waren: *Het Vrije Volk*, ‘Het gedrag van onze militairen in Indonesië’, 26 maart 1949; Ook uit de (recente) literatuur zijn geen gelijksoortige zaken bekend. Wel is er een zaak bekend waarin generaal Spoor bezwaar maakte tegen de vrijspraak van twee militairen voor het klakkeloos opvolgen van het bevel van de meerdere om twee Indonesische mannen te doden. Zie: Bank, *Excessennota*, Bijlage 7, I-18, I-19, III-21, III-22, VI-3.

⁷⁵ Zie: ‘Overzicht van publikaties in een aantal dagbladen en periodieken uit de jaren 1945-1950 over excessen Nederlandse militairen in Indonesië’, opgenomen in de zogeheten Excessennota van 1969, uitgegeven als: Jan Th.M. Bank (red.), *De excessennota. Nota betreffende het archiefonderzoek naar de gegevens omtrent excessen in Indonesië begaan door Nederlandse militairen in de periode 1945-1950* (Den Haag 1995) 254-281; Kritiek op het optreden van Westerling werd gegeven en ook vergelijkingen met optreden van de Duitsers werden getrokken J.A.A. van Doorn, *Gevangen in de tijd. Over generaties en hun geschiedenis* (Amsterdam 2002) 53-54.

⁷⁶ Meindert van der Kaaij, *Een kwaad geweten. De worsteling met de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog vanaf 1950* (Amsterdam 2022) 28. Bijvoorbeeld ‘Een officier uit Djokja schrijft aan zijn vrienden’, *De Groene*

Indonesië werden met name – maar niet uitsluitend – door de linkse pers breed uitgemeten.⁷⁷ Niet zelden leidde de berichtgeving in de kranten tot Kamervragen.⁷⁸

Het is aannemelijk dat vooral (aanstaande) dienstplichtigen die in linkse kringen verkeerden, kennis hebben genomen van de berichten over extreem geweld. Zij kregen kranten en tijdschriften onder ogen die hier in kritische zin over schreven. Daarnaast waren er verenigingen en organisaties actief die zich ontfermden over dienstplichtigen en die pamfletten lieten circuleren waarin werd gewezen op misstanden in Indonesië. Ook militairen deden hier aan mee en enkelen zijn gestraft voor het verspreiden van pamfletten waarin onder andere de executies in Zuid-Sulawesi en het folteren van gevangenen werden aangekaart.⁷⁹

Op individueel niveau is echter nauwelijks vast te stellen over welke kennis een persoon beschikte, tenzij die dat destijds expliciet heeft vastgelegd, bijvoorbeeld in brieven, een dagboek of (kranten)artikelen. Een aantal weigeraars heeft zich in latere perioden, en al dan niet geassocieerd met socialistische, communistische of pacifistische organisaties, uitgesproken tegen het Nederlandse militaire optreden in Indonesië in kranten, tijdschriften, boeken, radio- en televisieprogramma's. Maar het grootste deel heeft dat niet gedaan.⁸⁰

Met betrekking tot het vastleggen of delen van hun kennis over geweld moet in gedachten worden gehouden dat dienstplichtigen gegronde redenen konden hebben om zich niet openlijk uit te spreken tegen het militaire optreden.⁸¹ De veelal linkse organisaties die zich hiermee bezighielden werden door de autoriteiten, en zeker door de krijgsmacht, steevast als 'communistisch' bestempeld. Geassocieerd worden met deze bewegingen en groeperingen kon gevolgen hebben bij eventuele dienstweigering. Politieke bezwaren werden niet erkend als een grond voor dienstweigering. Sterker nog, die leidden juist tot de zwaarste straffen. Het werd de dienstweigeraars kwalijk genomen dat zij hun verantwoordelijkheid afschoven op andere jonge jongens door zich aan hun verplichting te onttrekken.

Problematisch aan het criterium kennis te hebben van gepleegd extreem geweld is dat juist de kringen die zich keerden tegen het (extreme) geweld in Indonesië zich niet altijd in die bewoordingen uitdrukten en zich ook niet uitsluitend uitspraken tegen dat (extreme) geweld. Het ging hen in de 'Indonesië-kwestie' om verzet tegen kolonialisme, dat in grote mate gestoeld was op ongelijkheid, onderdrukking, racisme en (extreem) geweld. Nadat Nederland zelf vijf jaren van onvrijheid en onderdrukking had gekend, steunden deze organisaties het vrijheidsstreven van de Indonesiërs. Dit

Amsterdammer, 26 februari 1949. Zie voor de manipulatie van informatie: Louis Zweers, *De gecensureerde oorlog. Militairen versus media in Nederlands-Indië 1945-1949* (Zutphen 2013); Remco Raben en Peter Romijn, *Talen van geweld. Stilte, informatie en misleiding in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949* (Amsterdam 2023).

⁷⁷ Stef Scagliola, *Last van de oorlog. De Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië en hun verwerking* (Amsterdam 2002) 105.

⁷⁸ Zie o.a.: Bijlage 12 'Overzicht van de in de parlementaire stukken aangetroffen gegevens' in: Jan Th.M. Bank (red.), *De excessennota. Nota betreffende het archiefonderzoek naar de gegevens omtrent excessen in Indonesië begaan door Nederlandse militairen in de periode 1945-1950* (Den Haag 1995) 162-172; Louis Zweers, *De gecensureerde oorlog. Militairen versus media in Nederlands-Indië 1945-1949* (Zutphen 2013) 197-200.

⁷⁹ Dankbaar, 'Dienstweigering en desertie', 352.

⁸⁰ Zie bijv. NIOD. Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD), Amsterdam, 875 Reünie Indië Weigeraars, inv.nrs. 12-21 met mediaoptredens tussen 1979 en 2005.

⁸¹ Bals en Gerritsen, *Indonesië weigeraars*, 44-48.

gedachtengoed werd weliswaar uitgedragen door enkele politieke partijen, maar dienstweigering en weerstand tegen het militaire optreden in Indonesië was niet slechts voorbehouden aan personen met communistische of socialistische sympathieën of aan personen die politiek actief waren.

Al sinds het einde van negentiende eeuw bestonden er pacifistische stromingen waarin onder meer kerken actief waren.⁸² Na de gruwelen van de Eerste Wereldoorlog groeide het antimilitarisme, met name onder jongerenbewegingen.⁸³ Het bekende 'gebroken geweeertje' was in het interbellum een bekend symbool voor pacifisme.⁸⁴ In de jaren twintig was er dan ook minder bereidheid om te dienen.

De Tweede Wereldoorlog leidde begrijpelijkerwijs tot bredere steun voor een goede defensie, maar dat betekende niet dat na de bevrijding van de Duitsers het animo om te dienen in een nieuwe oorlog overzee groot was. Sinds september 1944 hadden zich duizenden oorlogsvrijwilligers gemeld om 'Indië te bevrijden van de Japanners', maar dit enthousiasme nam af na de Japanse overgave. Ook onder dienstplichtigen was men huiverig. Van de eerste lichterding dienstplichtigen van de 1^e Divisie keerde aanvankelijk meer dan dertig procent niet terug van inschepingsverlof, maar ontbrak na dreiging met zware gevangenisstraffen nog vijftien procent.⁸⁵ Volgens een landelijke opiniepeiling in juli 1946 was ruim 42 procent van de bevolking (41% van de mannen; 44% van de vrouwen) tegen uitzending van Nederlandse dienstplichtigen naar Indonesië en 43 procent (50% van de mannen; 36% van de vrouwen) voor.⁸⁶

De Communistische Partij Nederland (CPN) kreeg bij de verkiezingen in mei 1946 tien procent van de stemmen. Dit werd onder invloed van de toenemende dreiging van de Koude Oorlog met argusogen gezien. Hoewel juist veel communistisch gezinden zich in het anti-Duitse verzet verdienstelijk hadden gemaakt konden zij op weinig krediet rekenen. De CPN nam duidelijk een antikoloniale houding aan en was voorstander van het op vreedzame wijze beslechten van het conflict met de Indonesiërs, dus zonder wapengeweld. De CPN steunde dienstweigeraars en deserteurs maar riep niet actief op tot dienstweigering of desertie.⁸⁷ De beleidsmakers en politiek verantwoordelijken gingen er echter vaak voetstoots vanuit dat weigeraars met politieke motieven onder invloed stonden van de CPN of andere linkse organisaties, hetgeen hun zaak niet ten goede kwam.⁸⁸ Het belangrijkste argument van de gezagsdragers was dat een dienstplichtige niet zelf kon bepalen in welk conflict hij wel of niet wilde worden ingezet en dat daarom weigering op politieke gronden niet werd erkend.⁸⁹ Bovendien

⁸² H.W. von der Dunk, 'Neutralisme en defensie: het dilemma in de jaren dertig', in: G. Teitler (red.), *Tussen crisis en oorlog. Maatschappij en krijgsmacht in de jaren '30* (Dieren 1984) 5-23, aldaar 14.

⁸³ J. van Hessen, 'De Nederlandse jeugdbeweging van oorlog tot oorlog', in: G. Teitler (red.), *Tussen crisis en oorlog. Maatschappij en krijgsmacht in de jaren '30* (Dieren 1984) 24-41, aldaar 31.

⁸⁴ Herman Stapelkamp, 'Van varen en van vechten, soms. De Koninklijke Marine (1813-1949) in: Bruijn en Wels (red.), *Met man en macht. De militaire geschiedenis van Nederland 1550-2000* (Amsterdam 2003) 341-379, aldaar 360.

⁸⁵ C.M. Schulten, H.L. Zwitzer, J. Hoffenaar, 1 Divisie '7 December' (Amsterdam 1986) 25.

⁸⁶ O.a. aangehaald in Ben Dankbaar, 'Dienstweigering en desertie tijdens de oorlog met Indonesië 1945-1950: achtergrond van het document van Wil van Kempen', in: *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* (Nijmegen 1977) 341-366, aldaar 344.s

⁸⁷ Meuwese, *Twee eeuwen dienstplicht*, 488.

⁸⁸ H.W. von der Dunk, 'Neutralisme en defensie: het dilemma in de jaren dertig', in: G. Teitler (red.), *Tussen crisis en oorlog. Maatschappij en krijgsmacht in de jaren '30* (Dieren 1984) 5-23, aldaar p 7.

⁸⁹ Volgens de in 1962 ingevoerde Wet Gewetensbezwaren Militaire Dienst (WGMD), die de Dienstweigeringswet verving, konden ook godsdienstige of zedelijke (niet politieke) overtuiging bezwaar

was zowel de Dienstplichtwet als het besluit om troepen overzee te sturen op democratische grond tot stand gekomen.

Daar staat tegenover dat de onafhankelijkheidsoorlog in Indonesië om meerdere redenen uitzonderlijk was. Zo waren de dienstplichtigen niet opgeroepen om de landsgrenzen te verdedigen, zoals dat in de strijd tegen Duitsland wel het geval was geweest.⁹⁰ In de Grondwet was vastgelegd dat dienstplichtigen niet zonder hun toestemming naar Nederlands-Indië, Suriname of Curaçao (de Nederlandse Antillen) mochten worden gezonden.⁹¹ Weliswaar maakte een overhaaste grondwetswijziging, die werd doorgevoerd terwijl de eerste dienstplichtigen al op de boot naar Indonesië zaten, het mogelijk bij wet te regelen dat dienstplichtigen overzee konden worden ingezet, maar volgens velen was die aanpassing in strijd met de gedachte dat dienstplichtigen uitsluitend voor de landsverdediging konden worden ingezet.⁹² Deze opvatting botste ook met het adagium van de Nederlandse regering dat er in Indonesië geen sprake was van een oorlog, maar slechts van 'politieel optreden' tegen een binnenlands oproer.⁹³

worden aangetekend. Wet 27 september 1962, Stbl. 1962, 370. Volgens Drosen konden hier ook politieke bezwaren toe gerekend worden maar bleef men in de toepassing van de wet aan een nauwe interpretatie vasthouden: H.W.J. Drosen, 'Geweten en dienstplicht', in: *Gewetensbezwaren en dienstplicht*. Publikatie van de Rechtskundige Afdeling van het Thijmgenootschap (Deventer 1972) 3-23, aldaar 20. In 1967 heeft de Raad van Europa een resolutie aangenomen waarin vrijstelling van militaire dienst een mensenrecht is. Sindsdien zijn er op internationaal vlak veel ontwikkelingen geweest om weigering wegens gewetensbezwaren ook binnen de Verenigde Naties als mensenrecht te erkennen en aan te dringen op alternatieven voor de dienstplicht, zie: Hitomi Takemura, *International human right to conscientious objection to military service and individual duties to disobey manifestly illegal orders* (Berlijn 2009). De WGMD is in 1978 opnieuw herzien en werd bepaald dat ook politieke overtuiging of bezwaren van selectieve aard tot gewetensbezwaren konden leiden. Zie: <https://www.nederlandrechtsstaat.nl/grondwet/inleiding-hoofdstuk-5-wetgeving-en-bestuur/artikel-99-gewetensbezwaren-militaire-dienst/>

⁹⁰ CPN-kamerlid Benno Stokvis wees hierop bij de behandeling van de grondwetswijziging. Dit was namelijk grond geweest om in 1887 een voorstel tot inzet in de koloniën af te wijzen. Aangehaald in: Meuwese, *Twee eeuwen dienstplicht*, 473-475.

⁹¹ Artikel 192, Grondwet 1938. In de grondwet van 1815 stond zelfs 'de militie mag nimmer en in geen geval naar de Koloniën worden uitgezonden': Meuwese, *Twee eeuwen dienstplicht*, 474.

⁹² De regering dacht nog met een beroep op wetsbesluit E45 van 22 juni 1944, een wetsbesluit op grond van het zogeheten Staatsnoodrecht, de uitzending te kunnen regelen. Hierin was bepaald dat dienstplichtigen naar elk gebied in de wereld konden worden uitgezonden 'waar de vijanden van het Koninkrijk moeten worden bestreden [...], maar dit werd in de naoorlogse als ongrondwettelijk beschouwd. Artikel 192 van de Grondwet werd daarom gewijzigd bij wet van 27 december 1946, waarbij werd bepaald dat dienstplichtigen zonder hun toestemming naar overzee konden worden uitgezonden indien aan hun uitzending een wet ten grondslag lag (Stbl. 1946 G389). De grondwetswijziging werd na goedkeuring (eerste en tweede lezing) door Tweede en Eerste Kamer vastgelegd in KB 22 januari 1947, Stbl. 1947 H28. Vervolgens werd het bij wet van 4 augustus 1947 (Stbl. 1947 H293) mogelijk om alle dienstplichtigen naar Indonesië, Suriname of Curaçao uit te zenden tot uiterlijk eind 1949. Op 30 december 1949 werd deze termijn bij wet verlengd tot eind 1950 (Stbl. 1949 J601) en nogmaals, tot 1 april 1951, bij wet van 29 december 1950 (Stbl. 1950 K654). De maximale duur van het verblijf van de dienstplichtigen overzee was niet wettelijk vastgelegd. Met een beroep op de buitengewone omstandigheden kon deze stilzwijgend worden verlengd: J. Hoffenaar, 'De terugkeer van de militairen van de Koninklijke Landmacht uit Indonesië (1947-1951)', *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis Landmachtstaf* 13 (1990) 99-133, aldaar 101, n. 9; Schulten, Zwitser en Hoffenaar, *1 Divisie*, 16-17; Meuwese, *Twee eeuwen dienstplicht*, 475, n.1986.

⁹³ Vgl: J.M. van Bemmelen, 'Rede bij de opening van de vergadering van de militair-rechtelijke vereniging', *Militair-Rechtelijk Tijdschrift* XLII (1949) 198-208, aldaar 201-202.

Motieven voor weigering

De motieven voor iemands handelen zijn, net als het vaststellen van de kennis waarover iemand beschikte, lastig te achterhalen, terwijl pogingen om dat te doen vaak met een grote mate van subjectiviteit gingen. Dat blijkt ook al uit de pogingen die ten tijde van de onafhankelijkheidsoorlog zijn ondernomen om in algemene zin de motieven voor weigering vast te stellen.

Destijds ventileerden de juristen die beschikten over het lot van de dienstweigeraars en deserteurs, uitgesproken meningen over deze groepen en hun motivatie om te weigeren.⁹⁴ Zo was de president van de Krijgsraad te velde West, Van Erk, van mening dat de oorzaak van desertie en weigering lag in economische redenen en angst voor het onbekende.⁹⁵ Maar ook principiële dienstweigeraars stonden niet hoog in achting. De president van de zee-krijgsraad in Den Haag, D.B.A. Franken, ergerde zich aan hen omdat zij de noodzaak van gewapend geweld afwezen en zich daarmee op egoïstische en emotionele grond zouden onttrekken aan het gemeenschapsbelang. Hij achtte het pacifisme een 'gequalificeerde vorm van anarchisme'.⁹⁶ Auditeur-militair Van den Bosch stelde dat het beroep op de Dienstweigeringswet alleen was ingegeven door zelfzuchtige redenen om onder de dienstplicht, en met name uitzending naar Indonesië, uit te komen en niet door gewetensbezwaren. Hij beschouwde de beweegredenen van totaalweigeraars als een gevaar voor de veiligheid van de staat.⁹⁷ De voorzitter van de Commissie van Advies, Josephus Jitta, had zich al voor de invoering van de Dienstweigeringswet in 1923 kritisch uitgesproken tegen dienstweigeraars die gewetensbezwaren zouden veinzen.⁹⁸

Ook tijdens vergaderingen van militair-juristen die betrokken waren bij de berechting van Indië-weigeraars staken aanwezigen hun afkeer niet onder stoelen of banken. Verwijzingsofficier van de KL H. Nijgh achtte dienstweigering niet zozeer een juridisch vraagstuk, maar vooral een sociaal probleem: 'De beklagden waren mensen beneden de maat.'⁹⁹ Volgens fungerend advocaat-fiscaal voor land- en zeemacht (de aanklager bij het Hoog Militair Gerechtshof) Van Gilse legde het HMG straffen op vanwege gebreken in moreel en fysiek opzicht.¹⁰⁰

Deze juristen baseerden zich deels op hun eigen inschattingen, maar deels ook op rapporten die in de jaren veertig en vijftig werden geschreven over 'Indië-weigeraars' en hun motieven, en waren gebaseerd op de gegevens die auteurs ter beschikking stonden, alsmede hun 'professionele oordeel'. Deze rapporten waren veelal momentopnames op basis van onvolledige bronnen met een onduidelijke herkomst. Bovendien waren de opstellers, evenals de juristen, vaak zelf betrokken bij de procedures en gelieerd aan de departementen van Oorlog of Justitie. Zij waren dus niet geheel onafhankelijk en hadden een bevooroordeelde houding ten aanzien van dienstweigeraars.

⁹⁴ Weijzen, *Indië-weigeraars*, 68-71.

⁹⁵ Van Erk, 'berechting van de Indië-deserteurs' 356-359; Bals en Gerritsen, *Indonesië weigeraars*, 33.

⁹⁶ D.B.A. Franken, 'Principiële dienstweigering (voordracht)', *Militair-Rechtelijk Tijdschrift* XLIII (1950) 291-336, aldaar 330-333.

⁹⁷ Van den Bosch, *Bestrafing van principiële dienstweigeraars*, 19-20.

⁹⁸ 'Het blijkt, dat het grootste deel van hen, die zich op gewetensbezwaren tegen den krijgsveld beroepen, die bezwaren huichelt. Dat is niet alleen de ervaring van nagenoeg ieder, die met velen dezer menschen in aanraking is gekomen, het is ook uitdrukkelijk erkend door enkelen hunner aan wier oprechtheid men niet kan twijfelen' in: A.C. Josephus Jitta, 'Gewetensbezwaren tegen den krijgsveld', *De Gids* 83 (1919) 451-562.

⁹⁹ NA, HMG, Vergadering auditeurs-militair, 19 december 1949.

¹⁰⁰ *Ibidem*.

Uit de rapporten blijkt dat de betrokkenen zich ervan bewust waren dat de weigeraars niet hun 'ware' redenen opgaven. Hun conclusies over werkelijke en geveinsde motieven lijken echter veelal speculatief en psychologie van de koude grond, ingegeven door hun afkeer van dienstweigeraars. De arts en jurist W. Schuurmans-Stekhoven, die veelvuldig als toegevoegd raadsman van dienstweigeraars optrad, analyseerde de achtergrond van de 221 zaken waarin hij tot dan toe beklagden had bijgestaan.¹⁰¹ Hij concludeerde dat een besluit tot weigering vaak werd ingegeven door 'horizonangst' – angst voor het onbekende en het verlaten van de dorp – en tevens door geestelijke ongeschiktheid.¹⁰² Dit baseerde hij mede op zijn bevinding dat ruim 44 procent uit de drie noordelijke provincies kwam, en een nagenoeg gelijk percentage uit (stedelijke gebieden in) Noord- en Zuid-Holland. Er waren nauwelijks weigeraars afkomstig uit het (katholieke) zuiden van het land, waar de kerk een groot aanjager was van gehoorzaamheid aan de dienstplicht.

Ook enkele psychiaters en psychologen gaven hun visie op de geestelijke gesteldheid van de dienstweigeraars en hun motieven om te weigeren. Psychiater J. Zuring putte daarvoor uit zijn eigen dossiers van 400 weigeraars die hij had onderzocht.¹⁰³ Hij hield de door de weigeraars opgegeven redenen tegen het licht en plaatste daarnaast zijn eigen conclusies over hun 'werkelijke motieven'. Zo was in zijn optiek geestelijke ongeschiktheid een veel belangrijkere reden dan zij zelf opgaven, evenals gewoonweg onwil. De kleine groep (3,5%) die politieke redenen had durven opgeven, geloofde Zuring voor het merendeel niet en stelde het percentage bij tot 0,6%.

Psychiater H.C. Rümke stelde dat een groot aantal weigeraars aan lichtere of zwaardere psychische stoornissen leden.¹⁰⁴ Reservelegerpredikant D.K. Wielenga en legerpredikant A.W.T. Nijenhuis stelden een rapport samen op basis van 1271 dossiers van de ADKL in Schoonhoven uit de periode 1946-1950, waar de weigeraars en deserteurs werden ondervraagd.¹⁰⁵ Volgens deze cijfers zou slechts 2,6 procent politieke bezwaren hebben opgegeven en ruim 90 procent sociale, economische, medische of psychische problemen.

Helaas zijn de bronnen waarop bovenstaande rapporten zijn gebaseerd niet meer aanwezig, wat het controleren van hun bevindingen alsook het opnieuw bevragen van de bronnen onmogelijk maakt. Welke bronnen zijn er dan nog wel en wat vertellen die ons over vooral de individuele motieven van dienstweigeraars?

¹⁰¹ W. Schuurmans Stekhoven besteedde naar verluidt weinig tijd aan de dossiers van de dienstplichtigen en stond niet positief tegenover dienstweigeraars. Hij baseerde zijn inschattingen voor de motieven voornamelijk op psychiatrische rapporten: *Weijzen, Indië-weigeraars*, 137.

¹⁰² W. Schuurmans Stekhoven, Nota inzake de berechting der Indië-deserteurs, 1948, 19, beschreven in: W.H.V., 'Indië-deserteurs', *Militair-Rechtelijk Tijdschrift* XLI (1948) 353-355; NIMH, 473 Antoni, 337, W. Schuurmans Stekhoven, 2e nota betreffende de berechting van de (resterende) Indië-deserteurs, 1949; Bals en Gerritsen, *Indonesië weigeraars*, 49; *Weijzen, Indië-weigeraars*, 49.

¹⁰³ J. Zuring, 'De achtergrond van het desertieprobleem', *Militair-Rechtelijk Tijdschrift* XLIV (1951) 674-683, aldaar 678; Idem, 'Desertie in de loop der eeuwen', *Militair-Rechtelijk Tijdschrift* XLIV (1951) 612-620.

¹⁰⁴ H.C. Rümke, 'De psychiatrische beoordeling van dienstweigeraars', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 93 (1949), 3234-3246.

¹⁰⁵ NA, MvOorlog, 6048, Maj. dr. D.K. Wielenga en Lt-kol Ds A.W.T. Nijenhuis 'Rapport over desertiegevallen verband houdende met de uitzending van militairen naar Indonesië in de jaren 1946-1950 (de zogenaamde Indië desertie gevallen)', 1952.

Bronnenonderzoek: dienstweigering en desertie

Voor dit onderzoek is een breed scala aan bronnen geraadpleegd (een lijst van geraadpleegde archiefbronnen is opgenomen in bijlage 1), om inzicht te krijgen in procedures, het beschikbare materiaal en de aard van de informatie die deze bronnen bevatten. Deze inventarisatie is geenszins uitputtend, maar heeft wel een overtuigend beeld opgeleverd van de brede waaier aan typen bronnen en hun archiefvormers en vooral de mogelijkheden en beperkingen van die bronnen.

Over 'Indonesië-weigeraars en deserteurs' is weliswaar veel archiefmateriaal beschikbaar, maar dat biedt maar weinig inzicht in de motieven voor weigering.

Allereerst de justitiële archieven. Weliswaar is het archief van de krijgsraden te velde in Nederland nog grotendeels bewaard gebleven, maar het is niet compleet. Onderliggende dossiers en stukken ontbreken. De vonnissen van de weigeraars zijn zeer summier opgesteld en bevatten nauwelijks meer informatie dan enkele persoonsgegevens en feitjes over plaats, datum en duur van de afwezigheid en de constatering dat de dienstplichtige daarmee opzettelijk de bootreis naar Indonesië miste. Over de motieven voor de weigering wordt doorgaans nauwelijks iets gezegd. Evenmin bevat het vonnis, afgezien van een opmerking over persoonlijk omstandigheden, een onderbouwing van de strafmaat. Uit verklaringen van betrokken advocaten, krijgsraadleden en beklagden blijkt dat er wel degelijk een berekening ten grondslag lag aan de strafmaat op basis van 'Indië-bereidheid' en 'tropen-geschiktheid'.¹⁰⁶ Maar dit valt alleen uit de zwaarte van de straf af te leiden. Een uitzondering vormen de 233 zaken van weigeraars die in hoger beroep zijn behandeld door het Hoog Militair Gerechtshof. Bij deze zaken zijn de onderliggende dossiers soms wel gedeeltelijk bewaard gebleven. Deze dossiers bevatten uiteenlopende stukken, waaronder een standaardpleitnota of een psychiatrisch rapport. Slechts in een klein aantal gevallen bevat het dossier brieven van de dienstplichtige of een familielid en dat zijn de enige documenten waarin de dienstplichtige zelf aan het woord komt.¹⁰⁷

Militaire kampen en werkkampen beschikten destijds over een administratie, maar hier is vaak niet veel van over.¹⁰⁸ Zo is er van de twee belangrijkste militaire kampen voor dienstweigeraars en deserteurs, het Depot Nazending Indië/ADKL in Schoonhoven en het Depot- en Detentiekamp Nieuwersluis, geen noemenswaardig archief meer aanwezig.¹⁰⁹ Van andere kampen ontbreken beleidsdocumenten alsook persoonsdossiers.

De administratie van gevangenen en huizen van bewaring biedt ook weinig houvast. Uit registers valt vaak wel op te maken dat een gedetineerde is veroordeeld en waar hij welke periode is ondergebracht, maar niet altijd wordt vermeld wegens welk delict en of dat dus met uitzending naar

¹⁰⁶ W. Schuurmans Stekhoven, 2e Nota, p. 5-6; Mr. Van Erk in: Fiedeldij Dop en Simons, 46; Weijzen, *Indië-weigeraars*, 149.

¹⁰⁷ Idem, 19.

¹⁰⁸ Idem, 17.

¹⁰⁹ NA, 2.13.202 Dépôt- en Detentiekamp, sedert 1 juni 1950 Depot voor Discipline te Nieuwersluis, 1946-1979, telt welgeteld vijf inventarisnummers. Het archief (inv.nr.1) bevat een namenlijst van ongeveer 400 principiële dienstweigeraars met hun adres van vermoedelijk begin 1947[zie tevens NA, SNI, 2772]. Weijzen vermeldt weliswaar Archief ADKL Schoonhoven in zijn archievenlijst, maar komt in de rest van zijn boek niet voor en lijkt bij het Nationaal Archief niet te bestaan. Wel maakt hij gebruik van het archief van het Staf Depot (2.13.104), maar dat beslaat niet het ADKL. Van de Rijkspsychologische Dienst is bijvoorbeeld een lijstje met 70 tewerkgestelde principiële dienstweigeraars in augustus 1949: NA, CVD, 1317.

Indonesië verband hield.¹¹⁰ Van lang niet alle instellingen, bestaat een archief, en wanneer dat wel het geval is, bevat het geen persoonsgegevens of beslaat het niet de relevante periode.¹¹¹ Als er al namenlijsten zijn gaat het vaak om een momentopname.¹¹² Wel bestaan er archieven van reünieverenigingen van dienstplichtigen die een tijd in gevangenissen of (werk)kampen hebben doorgebracht. Sommige van die archieven bevatten sporadisch ledenlijsten en een enkele keer ook documenten uit de kamperiode. Het nadeel is dat die laatste voornamelijk informatie bevatten over de actief betrokken dienstweigeraars en, wederom, niet of nauwelijks informatie over motieven.

Motieven om te weigeren zouden bij de verdediging bekend kunnen zijn geweest. Dit kan het geval zijn geweest van weigeraars die een advocaat hadden die niet was toegewezen door het ministerie, en begaan was met hun lot. Zo spande advocaat (en later parlements lid) Hein van Wijk zich nadrukkelijk in voor dienstweigeraars. Zijn omvangrijke persoonlijk archief bevat aantekeningen over een aantal zaken en over de persoon van de weigeraars, maar dit geeft een verre van compleet beeld.¹¹³ Dat geldt in zekere zin ook voor andere personen, belangengroepen en organisaties die zich bekommerden om het lot van dienstweigeraars.¹¹⁴ Nagelaten archieven bevatten onder meer correspondentie, steunbetuigingen, knipsels en soms ook namenlijsten.¹¹⁵ Maar slechts in enkele gevallen komen er motieven naar voren in de bronnen. Helaas bevatten veel archieven over dienstweigeraars en hun belangenorganisaties vooral stukken van latere tijd (na 1952).

De Commissie van Advies op de Dienstweigeringswet beschikte over (afschriften van) de brieven waarin de 'principiële dienstweigeraars' hun beroep op de Dienstweigeringswet moesten onderbouwen, maar het archief is voor zover bekend niet bewaard gebleven.¹¹⁶ Er zijn slechts uittreksels van de vergaderingen van de commissie te vinden in het archief van de Centrale Veiligheidsdienst (CVD) van principiële dienstweigeraars wier bezwaar was erkend.¹¹⁷ In deze afschriften, niet meer dan een a4'tje lang, zijn enkele zinnen uit de verklaring van de dienstweigeraar weergegeven, gevolgd door het advies van de Commissie. Uit deze samenvattingen valt soms een summier motief af te leiden, maar het is de vraag of dit een waarheidsgetrouwe weergave is van het gesprek en of de weigeraar zijn ware motieven te berde heeft gebracht. Bovenal is het manco van de bewaard gebleven uittreksels dat ze alleen de erkende gevallen betreffen, en juist niet de afgewezen.

¹¹⁰ Nageslagen: NA, 3.05.04 Strafinstellingen te 's-Gravenhage; NA, 3.05.10 Strafinstellingen te Rotterdam.

¹¹¹ Tresoor, 17-02 Gerechtshof en parket van de procureur-generaal te Leeuwarden 1950-1959, inv.nr. 406 – dit archief bevat weliswaar namenlijsten van dienstweigeraars in het kamp, maar alleen van de periode 1952-1959.

¹¹² Van Fort Spijkerboor ligt er een bescheiden archief in het Noord-Hollands Archief; van Bankenbosch (Veenhuizen) in Provinciaal Archief Drenthe.

¹¹³ Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Amsterdam, ARCH01644, Hein van Wijk.

¹¹⁴ Onder andere de Eenheids Vak Centrale (EVC), Nederlandse Bond van Militairen (NBM), Algemeen Nederlands Jeugd Verbond (ANJV) en Nederlandse Vrouwen Beweging: Bals en Gerritsen, *Indonesië-weigeraars*, 16.

¹¹⁵ Zie o.a. IISG, ARCH01961 Joop Morriën; ARCH02475 Piet van Staveren; IISG, ARCH01533 Vereniging Dienstweigeraars 1941-1997.

¹¹⁶ Slechts enkele verslagen zijn opgenomen in het archief van de (inter)departementale (Advies)commissies Dienstweigeringswet (NA, 2.13.224) en die van Dienstplichtzaken (NA, 2.13.57). Ook in het familiearchief zijn geen stukken aanwezig over de commissie of het werk dat A.C. Josephus Jitta daarvoor verrichtte: Stadsarchief Amsterdam (SA), Amsterdam, 30654 Familie Josephus Jitta.

¹¹⁷ NA, CVD, 314-320. Voor zover bekend zijn deze uittreksels niet eerder geraadpleegd voor publicaties.

De voornaamste beperking van deze bronnen is dat om hierboven geschetste redenen de kans groot is dat de ware motieven werden verhuld.¹¹⁸

De meest omvangrijke archieven die nog aanwezig zijn, zijn ambtelijke archieven, waaronder die van het ministerie van Justitie en ministerie van Oorlog. Desondanks is er in de loop van tijd veel materiaal vernietigd. Het valt dan ook tegen hoeveel informatie er is te vinden over dienstweigeraars en hun behandeling. De archieven bevatten voornamelijk beleidsstukken en slechts sporadisch stukken die betrekking hebben op individuele zaken. Zelfs als er personen in de stukken voorkomen is de persoonlijke stem of visie daarin vrijwel afwezig.

De kerkgenootschappen van de verschillende religieuze gezindtes in Nederland hebben uitgebreide archieven.¹¹⁹ In de centrale archieven is weinig materiaal te vinden dat inzicht biedt in de motieven van dienstweigering, en met name ten aanzien van geweld.¹²⁰ De meeste religieuze stromingen, en de daaraan gelieerde, sterk verzuilde politieke partijen en media, steunden de Indonesië-politiek.¹²¹ Dit werd ook overgebracht op hun volgelingen. Zo oefende de katholieke kerk grote invloed uit op katholieke dienstplichtigen, waardoor het aantal katholieke weigeraars, met name in de zuidelijke provincies, zeer gering is geweest. Veel weigeraars gaven aan geen geloof (actief) aan te hangen. De enkelen die dat wel deden, behoorden tot een protestantse groepering (veelal Nederlands Hervormd). Kritiek op het toegepaste geweld werd – mondjesmaat – wel geuit door militairen en geestelijken die in Indonesië waren, maar deze berichten werden zo min mogelijk verspreid en het schrijven daarover werd zeker niet aangemoedigd.¹²² Een archief dat een uitzondering vormt is het archief van het Vredesbureau.¹²³ Dit bevat brieven van een aantal weigeraars en verschillende verslagen van hun onderhoud met de selectie-officier, de Commissie van Advies of de psychiater.¹²⁴ Het archief van de doopsgezinden bevat lijsten van doopsgezinde dienstplichtigen, maar het aantal uit deze kleine gemeenschap dat gewetensbezwaarden had, was beperkt. Bovendien was de kans groot dat hun bezwaren werden erkend.¹²⁵ Hierdoor hebben ook deze archieven maar een beperkte waarde voor het grotere plaatje.

Egodocumenten, zoals dagboeken, brieven en memoires, waarin de dienstweigeraar zich vrij kon uiten bieden waarschijnlijk het meeste inzicht in de (ware) motieven voor de weigering. Afgezien van

¹¹⁸ Er komen echter ook enkele uitgesproken meningen naar voren: 'Ik walg van politiek, ik heb kort geleden enkele brieven uit Indonesië gelezen en ik vind, dat de Nederlanders daar niet juist handelen': NA, CVD, 1316, ID 1609, Afschrift van notulen Commissie van advies voor de Dienstweigeringswet, 21 maart 1949. [verzoek werd erkend, maar tevens zou herkeuring S5 volgen]; NA, CVD, 1316, Inlichtingenrapport comm. v. politie Emmen over D.I.S. 1482: 'Men is tegen de huidige regeringspolitiek inzake Indonesië'.

¹¹⁹ Het gaat met name om het Katholiek Documentatiecentrum (KDC), Radboud Universiteit Nijmegen en het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (HDC), Universiteitsbibliotheek, Vrije Universiteit, Amsterdam.

¹²⁰ Wellicht bevatten archieven van lokale kerkelijke gemeenten, die overal verspreid in Nederland liggen, juist op individueel niveau meer informatie. Lokale kerken (maar ook andere groeperingen) waren immers nauw betrokken bij de militairen en hun thuisfronten.

¹²¹ Gert Oostindie, 'De kerken en de oorlog in Indonesië, 1945-1950. Oude en nieuwe vragen', in: Marleen van den Berg en George Harinck (red.), *Voor de geest en het moreel van de troepen: de kerken en de oorlog in Indonesië, 1945-1950* (Hilversum 2018) 9-19, aldaar 10.

¹²² Idem, 15.

¹²³ SA, 1198 Doopsgezinde Vredesgroep. Het Vredesbureau opereerde zelfstandig onder de Doopsgezinde Vredesgroep en legde zich toe op dienstweigeraars.

¹²⁴ Hoekema, 'Doopsgezinde', 191.

¹²⁵ Idem, 200.

de stukken die zijn gepubliceerd of in archiefcollecties zijn opgenomen, is er weinig zicht op de aard en omvang van dergelijke persoonlijke bronnen. Verder vormen (publiekelijk) afgelegde getuigenissen van dienstweigeraars in onder meer interviews, memoires, gedenkboeken, kranten, magazines in beginsel een belangrijke bron om inzicht te bieden in de motieven voor weigering.¹²⁶ Ook in radio- en televisieprogramma's en documentaires zijn relevante ervaringen vastgelegd.¹²⁷ Dergelijke getuigenissen zijn op bescheiden schaal beschikbaar, zij het dat een beperkt aantal personen meermaals hun verhaal heeft laten optekenen in de media. Hierbij moet er rekening mee worden gehouden dat personen in later afgelegde getuigenissen gebeurtenissen soms anders weergeven dan zij in werkelijkheid hebben plaatsgevonden.¹²⁸ Dat kan bewust en onbewust gebeuren, bijvoorbeeld doordat men anders over zaken is gaan denken of herinneringen worden aangepast door latere ervaringen of opgedane kennis.

In dergelijke bronnen zijn ervaringen opgetekend van dienstweigeraars en deserteurs. Sommigen geven aan onmisbaar voor het gezin te zijn geweest, anderen verklaren dat ze gewoonweg geen zin hebben gehad, dat ze in Nederland wilden blijven voor een geliefde of het volgen van een opleiding, of zichzelf niet in staat achtten te dienen na vijf bezettingsjaren. Bals en Gerritsen concluderen op basis van hun interviews met weigeraars dat de motieven van de ondervraagden uiteenliepen. Deze konden bijvoorbeeld voortkomen uit de ervaringen van de Tweede Wereldoorlog, de afkeer van de koloniale oorlog, internationale solidariteit, persoonlijke en politieke redenen. Ook afkeer van het geweld in Indonesië speelde mee. Maar meerdere geïnterviewden benadrukken dat bijna niemand voor politieke redenen uitkwam, omdat men dan, zoals eerder gezegd, de zwaarste straf kreeg.¹²⁹ Ook historicus Loe de Jong onderschreef dat tegenover Bals en Gerritsen. Zij stellen daarom dat het aantal politieke weigeraars veel hoger moet liggen, maar dat – eind jaren tachtig – motievenonderzoek zo lang na dato onmogelijk zou zijn.¹³⁰

Bronnenonderzoek : bevelweigering

Bronnen over bevelweigering plaatsen onderzoekers weer voor andere uitdagingen. In het geval van een bevelweigering kan er sprake zijn van een dienstbevel dat, wanneer uitgevoerd, zou hebben geleid tot het plegen van een strafbaar feit of – iets minder strikt juridisch geformuleerd – het (mede)plegen van een daad van extreem geweld.¹³¹ Maar dat hoeft uiteraard niet. Het gegeven bevel kan immers ook ten onrechte door de weigeraar als een onbevoegd gegeven zijn beschouwd.¹³² Het

¹²⁶ Zie onder meer de in deze notitie aangehaalde bronnen.

¹²⁷ *Wij komen als vrienden*, Marion Bloem en Ivan Wolffers, VPRO, 1984; *Het Spoor Terug*, Afscheid van Indië: Indiëweigeraars, VPRO, 10 april 1988; *Andere Tijden*, Indië-weigeraars, Gerda Jansen Hendriks, VPRO/NTS, 25 januari 2001.

¹²⁸ Bijvoorbeeld: Wil van Kempen, 'Na mijn arrestatie. Ervaringen van een Indië-deserteur', 367-380.

Opgetekend in Huis van Bewaring in november 1949, waar hij volgens de toelichting 'in later jaren nog wel wat aan [heeft] geslepen en geschaafd, maar het is toch gebleven wat het was': Dankbaar, 'Dienstweigering en Indië-desertie', 42.

¹²⁹ Kees Bals en Martin Gerritsen, *De Indonesië weigeraars* (3e gew.dr.; Amsterdam 1993) 44-48.

¹³⁰ Bals en Gerritsen, *Indonesië weigeraars*, 52.

¹³¹ Een bevel is onbevoegd gegeven indien de bevelgever niet de juiste positie bekleedde ('bevoegd was') om de mindere het bevel te geven, het bevel geen dienstbelang diende, strijdig was met het recht in het algemeen of strijdig was met het oorlogsrecht.

¹³² In dat geval was de mindere ook strafbaar. Het risico om de rechtmatigheid van een bevel in twijfel te trekken lag bij de mindere ('suo periculo').

beoordelen van de rechtmatigheid van een bevel is complex en was destijds al een zwaar bediscussieerd onderwerp onder militair-juristen.¹³³

Daarom is het van groot belang te beschikken over informatie over de omstandigheden waaronder en de redenen waarvoor het bevel is gegeven en de verklaringen hierover van de mindere(n) en de meerdere(n). Hoe meer context, hoe beter. Het nog beschikbare archiefmateriaal zal hierin maar in een beperkt aantal gevallen kunnen voorzien. Een nadere blik op het bronnenmateriaal maakt dit duidelijk.

Het archief van de krijgsraden in Indonesië, dat is ondergebracht in het Nationaal Archief in Den Haag, is een belangrijke bron van informatie voor zaken van bevelweigerings, maar die collectie kent wel de nodige beperkingen.¹³⁴ In de weekregisters, waarin alle bij de militaire auditie gemelde zaken werden genoteerd, zijn weliswaar honderden gevallen van bevelweigerings ('opzettelijke ongehoorzaamheid' of 'insubordinatie') te vinden, maar deze inschrijvingen geven geen details over de aard van de weigerings. Een blik op dit register geeft daarom geen inzicht in het aantal zaken van bevelweigerings die samenhangen met het plegen van een misdrijf. Het is daarom vereist om het vonnis op te zoeken om meer details te weten te komen. Er is echter alleen een vonnis als de zaak naar de krijgsraad is verwezen; Indien een geval van bevelweigerings krijgstuuchtelijk werd afgedaan of geseponeerd, zijn er geen onderliggende stukken beschikbaar die enige toelichting kunnen verschaffen over de toedracht of zelfs de opgelegde straf.

Een groot aantal, maar lang niet alle krijgsraadvonnissen zijn bewaard gebleven. Daarnaast lopen de omvang en inhoud van de 'dossiers' sterk uiteen. In een enkel geval omvat het een vonnis met processen-verbaal van het politieonderzoek. Vaker beperkt het zich tot wat onderliggende documenten, gerelateerd aan het proces (beschikking, notitie van het verhandelde tijdens de rechtszitting, conclusie van eis, een enkele keer het pleidooi of requisitoir), maar in veel gevallen, zeker bij relatief simpele zaken, is de documentatie beperkt tot het vonnis. In dat geval is de onderzoeker dus afhankelijk van hoe gedetailleerd het delict en de verklaringen van betrokkenen zijn beschreven in het vonnis. Daarin zijn echter lang niet altijd alle verklaringen van verdachte(n) en getuige(n) opgenomen. Regelmatig wordt er in het vonnis verwezen naar processen-verbaal die niet (meer) tussen de documenten zijn terug te vinden.

Helaas bestaat er ook geen uniformiteit in het overige materiaal dat ons nog ter beschikking staat. De straflijsten zijn soms bij de staat van dienst opgeborgen, soms zijn afschriften van straflijsten terug te

¹³³ Art.114 in: D.B.A. Franken en R.J. Brunner, *Het Wetboek van Militair Strafrecht* ('s-Gravenhage 1948) 262-284; Th.W. van den Bosch, *Beschouwingen over het militaire dienstbevel* (Zutphen 1976). Zie o.a. 'Brandstichtings-sententie', *Militair-Rechtelijk Tijdschrift* XLI (1948) 326-340; A.C.J. van Heusden, 'De ondergeschikte militair, oordelend over de rechtmatigheid van een ontvangen dienstbevel', *Militair-Rechtelijk Tijdschrift* XLI (1948) 289-290; R.C.-W.H.V., 'De ondergeschikte militair, oordelend over de rechtmatigheid van een ontvangen dienstbevel', *Militair-Rechtelijk Tijdschrift* XLI (1948) 273-280; J.C. Panthaleon Baron van Eck, 'De mindere militair oordeelend over de rechtmatigheid van een ontvangen dienstbevel', *Militair-Rechtelijk Tijdschrift* XLI (1948) 498-507; Vermeer, W.H., 'De militair, oordelend over de rechtmatigheid van een ontvangen dienstbevel', *Militair-Rechtelijk Tijdschrift* XLI (1948) 508-513; M. Krauss, 'De kampongbrand-affaire', *Militair-Rechtelijk Tijdschrift* XLII (1949) 71-72; W. Broertjes, "Befehl ist Befehl" (Order is order), *Militair-Rechtelijk Tijdschrift* XLIII (1950) 260-268; W.H. Vermeer, 'Elementen van het 'dienstbevel' in verband met de tenlastelegging', *Militair-Rechtelijk Tijdschrift* XLIII (1950) 569-579;

¹³⁴ NA, 2.09.19 Krijgsraden (te Velde) in Nederland, Europa, Canada, Australië, Nederlands-Indië, Nieuw-Guinea en het Verre Oosten, 1923-1962.

vinden in dossiers waarin het gedrag of optreden van een militair door commandanten wordt besproken. Maar lang niet alle straflijsten zijn bewaard gebleven. Zo verklaarde een officier die verantwoordelijk was voor het bijhouden van de straflijsten van zijn onderdeel dat hij voor vertrek uit Indonesië die lijsten had verscheurd.¹³⁵ Over het algemeen zijn er ook geen (uitgebreide) persoonsdossiers van militairen, met uitzondering van enkele officieren en hoog gedecoreerden, meer voorhanden. Daarom zijn we vooral afhankelijk van de staat van dienst van militairen voor de basisgegevens, maar een dergelijk document bevat slechts in beperkte mate informatie over gepleegde feiten.

Kortom: de informatie over de bestraffing van gepleegde delicten en vergrijpen die in de nu nog beschikbare archiefbronnen is terug te vinden is doorgaans summier. Het delict en de wijze van afdoening – mits het was gemeld bij justitie – vallen meestal wel te achterhalen in de registers en rolboeken, maar documenten met details over de aard van het delict en de omstandigheden waarin dat is gepleegd zijn lang niet altijd bewaard gebleven. Zelfs als er documenten zijn bewaard, valt er op basis van de (summiere) informatie niet gemakkelijk een oordeel te vellen over de rechtmatigheid van een dienstbevel.

Naast justitiële documenten bevatten ook andere bronnen informatie over bevelweigerings. In egodocumenten, zoals memoires, dagboeken en brieven, en in interviews worden regelmatig voorbeelden genoemd van bevelweigerings door militairen in Indonesië.¹³⁶ Ook in die gevallen waren de bevelen van uiteenlopende aard. Wat opvalt is de intimidatie die militairen vaak ervoeren wanneer hun meerdere een bevel gaf, dat hen tegen de borst stuitte. Met name bij bevelen om gevangenen te doden of een kampong in brand te steken dreigde de meerdere regelmatig met een pak slaag, de krijgsraad of zelfs de kogel als het bevel niet werd opgevolgd. Toch blijkt uit de egodocumenten en interviews ook dat in veel gevallen de weigerings door de meerdere werd geslikt, het bevel door een andere, welwillender, militair werd uitgevoerd en de zaak uiteindelijk met een sissers afliep.¹³⁷

Egodocumenten en interviews geven dus inzicht in de dynamiek tussen meerderen en minderen en de wijze waarop er met het al dan niet opvolgen van bevelen werd omgegaan. De herinneringen van veteranen bieden soms aanknopingspunten over de omstandigheden waarin een dienstbevel werd gegeven en geweigerd. Zij zijn vaak echter weinig gedetailleerd. Als er al namen van betrokkenen worden genoemd, ontbreekt vaak een vermelding van plaats en tijd waarop de bevelweigerings plaatsvond. En lang niet altijd is duidelijk uit hun relaas of er sancties volgden, en zo ja welke. Het is dus maar de vraag of dergelijke uiteenzettingen voldoende aanknopingspunten bieden om opheldering te geven over concrete gevallen van bevelweigerings.

¹³⁵ G&T Collectie, IN18016, Interview Piet Tillema, 3 november 2017, door E. van der Horst.

¹³⁶ Zie: Rémy Limpach, *De brandende kampongs van generaal Spoor* (Amsterdam 2016) 648.

¹³⁷ Limpach, *Brandende kampongs*, 648-649; Gert Oostindie, *Soldaat in Indonesië, 1945-1950. Getuigenissen van een oorlog aan de verkeerde kant van de geschiedenis* (Amsterdam 2015) 171-173, 212.

Pro-actieve benadering van dienst- en bevelweigeraars

Het verzoek om dienst- en bevelweigeraars pro-actief te benaderen is een nagenoeg onmogelijke opgave. Zoals uit bovenstaande uiteenzetting blijkt, zijn de archieven incompleet en relevante stukken gefragmenteerd en verspreid over meerdere archieven.

Een belangrijk euvel is dat een centrale personeelsadministratie ontbreekt. Er zijn geen lijsten of documenten bekend met namen van alle dienst- en bevelweigeraars in de periode 1945-1957 in relatie tot de uitzending naar Indonesië. Voor zover bekend beschikt het ministerie van Defensie niet meer over complete personeelsbestanden uit die tijd. Personeelsdossiers bij het ministerie van Defensie zijn volgens archiefrichtlijnen na verloop van tijd vernietigd. De afdeling A3 Dienstplicht van het ministerie van Oorlog hield destijds de centrale administratie van dienstplichtigen bij. Dit bestond onder andere uit een kaartsysteem waarop vanaf het moment van inlijving de besluiten en status werden bijgehouden. Deze administratie is niet bewaard gebleven, zo valt op te maken uit de inhoud en inventarisbeschrijving van de collectie van deze afdeling in het Nationaal Archief, die nog slechts 1,6 meter omvat.¹³⁸

Personeelsdossiers die uit de periode 1945-1950 die nog wel grotendeels zijn bewaard, zijn de eerder genoemde staten van dienst.¹³⁹ Op deze kaarten werden de basale administratieve gegevens van de militair bijgehouden, zoals persoonsgegevens, plaatsingen, rangen, bezoldigingen. Soms zijn er naast de stamboekkaarten ook nog de straflijsten en conduitestaten bewaard. Hoewel de kaarten gestandaardiseerd waren, bevatten zij lang niet altijd alle details over bijvoorbeeld bestraffing, dienstweigering en de procedures die werden doorlopen.

Naast het ministerie van Oorlog beschikten ook gemeenten over een administratie van Militaire Zaken, waarvan dienstplichtigen een belangrijk deel uitmaakten. De 1015 gemeenten die Nederland in de periode 1945-1950 telde werden geacht jaarlijks een inschrijvingsregister van dienstplichtigen in hun gemeente bij te houden en alle daarop volgende besluiten en wijzigingen in hun status te administreren.¹⁴⁰ Het verschilt echter sterk per gemeente wat hiervan nog bewaard is gebleven en waar de documentatie eventueel is ondergebracht.¹⁴¹

Kortom, er bestaat geen namenlijst van de ongeveer vierduizend weigeraars en deserteurs. Om te pogen een overzicht te krijgen van de 'Indonesië-weigeraars' zouden alle in deze nota vermelde nog beschikbare bronnen systematisch moeten worden nagelopen om de daarin vermelde

¹³⁸ NA, 2.13.57 Ministerie van Oorlog: Hoofdafdeling Dienstplichtzaken, 1913-1940 en 1945-1957.

¹³⁹ Deze zijn ondergebracht bij Semi-Statistisch Informatiebeheer (SIB) van het JIVC /Centraal Archiefdepot in Rijswijk.

¹⁴⁰ Stichting Decentraal Bestuur: <https://www.decentraalbestuur.nl/index.php/2-ongecategoriseerd/2-gemeenten>; NA, MvMarine, 5278, Instructies voor de burgemeester betreffende de inschrijving voor de dienstplicht en berichtgeving over dienstplichtig- en reserve personeel.

¹⁴¹ Zie bijvoorbeeld het Gelders Archief, waarin de archieven van verschillende gemeenten in de regio zijn opgenomen en waar slechts een deel van de gemeenten registers van dienstweigeraars in de collectie heeft. Een uitzondering lijken bijvoorbeeld de inschrijvingsregisters in Rheden: Gelders Archief, Arnhem, 2503 Gemeentebestuur van Rheden, 1818-1949, inv.nrs. 2316-2320. In het Stadsarchief Amsterdam zijn slechts de inschrijvingen tot 1945 te vinden: (5182(A) Secretarie; Afdeling Militaire Zaken (en aanvulling)); van de gemeentes Oude Amstel en Diemen zijn wel inschrijvingsregisters van 1945-1950, van gemeente Amstelveen weer niet.

persoonsgegevens te noteren.¹⁴² Daarbij moet de kanttekening worden geplaatst dat een dergelijke namenlijst nooit volledig zal zijn, omdat veel archieven incompleet en vaak slechts een momentopname zijn. Belangrijker nog is dat de verzameling namen geen uitsluitel zal geven over de motieven voor de weigering. Zoals bovenstaande uiteenzetting duidelijk maakt komen weigeraars in het beschikbare bronnenmateriaal nauwelijks aan het woord of hadden zij redenen hun ware motivering te verhullen. Op basis van de verzamelde gegevens zou dus niet kunnen worden bepaald of de dienstweigeraars behoren tot de groep waarvoor de rehabilitatie beoogd is (namelijk zij die kennis hadden van het extreme geweld in Indonesië).

Het bijeenprokkelen van namen van veronderstelde dienstweigeraars en deserteurs is een arbeidsintensieve klus die bovendien een verre van volledig beeld zal geven. Dat staat nog los van de tijdsinvestering die de vereiste vervolgstap zal vergen: op basis van de namen en voormalige woonplaatsen van de dienstweigeraars de namen en actuele adressen van hen of hun eventuele nabestaanden te achterhalen. Afgezien van de tijd en moeite die dat vergt kan het aanschrijven van nabestaanden omwille van de privacywetgeving voor de nodige uitdagingen zorgen. Als dat al lukt kan het onder de aandacht brengen van de mogelijke rehabilitatie valse verwachtingen wekken. Het is immers goed mogelijk dat veel dienstweigeraars weigerden om andere redenen dan berichten over extreem geweld.

Conclusie

Op basis van het voor deze adviesaanvraag verrichte onderzoek moet worden geconcludeerd dat de het verzoek, zoals vervat in de motie-Dassen, niet uitvoerbaar is. De redenen hiervoor worden hieronder nogmaals kort samengevat, waarbij de dienst- en bevelweigeraars apart aan bod komen.

Dienstweigeraars.

1. Er is geen eenduidige definitie van het begrip dienstweigeraar. We kunnen diverse groepen onderkennen. Zo is er de categorie die – al dan niet na een vergeefs beroep op de Dienstweigeringswet – door de krijgsraad tot een gevangenisstraf is veroordeeld. Dan is er de categorie weigeraars die – al dan niet na een vergeefs beroep op de Dienstweigeringswet en een verblijf in het Depot Nazending Nederlands-Indië te Schoonhoven – onder druk alsnog besloot de dienstplicht te vervullen en naar Indonesië te gaan. Dan is er de categorie weigeraars die weliswaar nooit veroordeeld zijn maar wel lang ondergedoken hebben gezeten. Ten slotte is er de categorie van weigeraars wier gewetensbezwaren wel zijn erkend. Zij vervulden een vervangende dienstplicht, die langer duurde dan de uitzending naar Indonesië.

Een keuze voor een bepaalde definitie is problematisch. Wanneer men deze beperkt houdt tot bijvoorbeeld de groep van weigeraars die een gevangenisstraf hebben uitgezeten, sluit men personen uit die zich ook als dienstweigeraar, en daarmee mogelijk als slachtoffer van het hardvochtige beleid van de overheid, beschouwen. Bij een verruiming van de definitie nemen de – hieronder nader te duiden – problemen met betrekking tot aantallen, namen en motieven – echter alleen maar verder toe.

¹⁴² Een deel van de archieven is nog beperkt openbaar waardoor het niet toegestaan is materiaal te fotograferen of te scannen. Ondanks verzoeken gaf het Nationaal Archief geen toestemming om voor dit verificatieonderzoek kopieën te verstrekken.

2. De omvang van de diverse categorieën dienstweigeraars is niet met zekerheid vast te stellen, met dien verstande dat er met betrekking tot enkele groepen – bijvoorbeeld de groep die door de krijgsraad is veroordeeld – wel betrouwbare schattingen en berekeningen zijn gedaan. Veel problematischer is dat er in de archieven geen overzichten van de namen van dienstweigeraars (van welke categorie ook) zijn aangetroffen. Er zijn wel enkele namenlijsten gevonden, maar die hebben slechts betrekking op een specifieke groep in een specifieke periode. Een totaaloverzicht van dienstweigeraars valt ook nu niet meer te maken, omdat het nu nog beschikbare – niet eerder al vernietigde – bronnenmateriaal daarvoor te onvolledig is. Hooguit kan door het systematisch nalopen van onder andere de krijgsraadarchieven een deel van de namen van dienstweigeraars worden verzameld, maar een dergelijke tijdrovende exercitie zal een verre van compleet beeld opleveren.
3. Ook het vraagstuk van de motieven voor dienstweigeringsgrond is complex, zeker ook in relatie tot de vraag of kennis van extreem geweld een weigeringsgrond is geweest. Gezien de berichtgeving over ‘excessen’ in kranten en tijdschriften kan worden aangenomen dat, met name in linkse kringen verkerende, dienstplichtigen kennis hadden of konden hebben van extreem geweld in Indonesië. Op basis van het beschikbare bronnenmateriaal is echter in veruit de meeste gevallen niet met zekerheid vast te stellen of die kennis ook voorhanden was én de (of een) reden tot weigering is geweest. In algemene zin valt op te merken dat de archieven sowieso weinig bruikbare en betrouwbare informatie over motieven voor dienstweigeringsgrond bevatten. Het gaat doorgaans om zeer summiere vermeldingen waarin de ‘stem’ van de dienstweigeraar nauwelijks doorklinkt. Wel staat vast dat de redenen om dienst te weigeren zeer sterk uiteenliepen en dat waarschijnlijk slechts een deel van de weigeraars politieke motieven had of zei te hebben. Daarbij past dan wel de kanttekening dat weigeraars die politieke motieven hadden – in de zin dat zij bezwaar maakten tegen wat zij zagen als een verwerpelijke ‘koloniale’ oorlog in Indonesië – die motieven niet altijd openlijk uitspraken omdat zij wisten dat zij dan de kans liepen extra streng te worden gestraft. Het is derhalve goed mogelijk dat er weigeraars waren voor wie het toegepaste extreme geweld (mede) een reden was om te weigeren, maar dat zij zich daarover niet uitspraken uit vrees voor een strengere straf. Hard bewijs daarvoor ontbreekt echter.

Voor de dienstweigeraars geldt, kortom, dat deze groep zich moeilijk op verantwoorde wijze laat afbakenen. Elke keuze in dezen is arbitrair. Welke afbakening men ook kiest, er zijn geen namenlijsten van dienstweigeraars beschikbaar en het is onmogelijk volledige overzichten alsnog samen te stellen. De individuele motieven voor dienstweigeringsgrond zijn in veel gevallen niet meer goed te reconstrueren. Dat kennis van extreem geweld een weigeringsgrond is geweest, zou hooguit in een enkel uitzonderlijk geval kunnen worden vastgesteld.

Bevelweigeraars.

Deze groep is wat eenvoudiger te definiëren. Een bevelweigeraar is een militair die opzettelijk weigert een of meer dienstbevelen uit te voeren. Hij kon daarvoor door een krijgsraad worden veroordeeld, maar zijn zaak kon ook krijgstuchtelijk worden afgedaan of hij kon daarvoor op informele wijze worden gestraft. Er bestaan voor de jaren 1945-1950 geen overzichten of lijsten van gevallen van bevelweigeringsgrond in Indonesië die een relatie hebben met het plegen van extreem geweld, zelfs niet alleen van die zaken die voor de krijgsraad zijn gebracht. Omdat uit de krijgsraadregisters niet valt af te leiden of een bevelweigeringsgrond verband houdt met extreem geweld, zouden de zaken

stuk voor stuk moeten worden nagelopen, voor zover die voor de krijgsraad zijn gekomen. Maar ook een dergelijke exercitie zal maar beperkt nut hebben, omdat de meeste krijgsraaddossiers naar verwachting te weinig informatie bevatten om de betreffende bevelweigerings nog afdoende te kunnen beoordelen. Overigens is tot op heden de 'Pakisaji-zaak' de enige krijgsraadzaak waarvan bekend is dat deze leidde tot een veroordeling van militairen omdat zij weigerden een dienstbevel op te volgen dat naar hun overtuiging onbevoegd was gegeven en hen aanzette tot het plegen van een misdrijf dan wel een daad van een extreem geweld.

Om bovengenoemde redenen is het in de motie Dassen vervatte verzoek in feite onuitvoerbaar. Individuele verzoeken tot verificatie kunnen uiteraard wel doorgang vinden, zij het dat gezien de beperkingen van het bronnenmateriaal de verwachtingen moeten worden getemperd. Zoals uit het voor deze notitie verrichte onderzoek blijkt, is het huidige criterium dat de dienstweigeraar kennis moest hebben van extreem geweld en dat dat (mede) het motief voor zijn weigering, beperkend. Slechts hooguit een handvol weigeraars zal op basis daarvan in aanmerking komen voor rehabilitatie.